

ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫ
ІШКІ ІСТЕР МИНИСТРЛІГІ
МАҚАН ЕСБОЛАТОВ АТЫНДАҒЫ
АЛМАТЫ АКАДЕМИЯСЫ

Қылмыстық құқық және криминология кафедрасы

**ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫНДАҒЫ ПРОБАЦИЯ
ИНСТИТУТТАРЫН ЖЕТІЛДІРУ БАҒЫТТАРЫ**

Оқу құралы

Алматы 2024

УДК 343.85 (574)
ББК 67.51 (5Қаз)
К18

Әдістемелік ұсынымдар Қазақстан Республикасы ИМ М. Есболатов атындағы Алматы академиясының ғылыми-әдістемелік отырысында талқыланып, мақұлданды (№8 хаттама 17 қазан 2024 ж.)

Рецензенттер:

Дюсебаев Т.Т. – Қонаев университеті қылмыстық құқық және құқық қорғау қызметі пәндер кафедрасының доценті, PhD (философия докторы)

Абижанов С.М. – Қазақстан Республикасы ИМ М. Есболатов атындағы ІО жедел-іздістіру қызметінің зерттеу бөлімшесінің қызметкері, PhD (философия докторы) полиция подполковнигі

К18 Батырбаев А.К., Зулеева А.Ж., Таженова С.Е., Тургынбаева А.М., Бапанов М.Т., Айткеш А.К. Қазақстан Республикасындағы пробация институтын жетілдіру бағыттары: Оқу құралы – Алматы: Қазақстан Республикасы ИМ М. Есболатов атындағы Алматы академиясының ҒЗжРБЖҰБ, 2024. – 134 б.

ISBN 978-601-360-149-6

Оқу құралында білім алушыларға және құқық қорғау қызметкерлеріне құқық бұзушыларды қадағалау және қолдау жүйесі ретінде пробация негіздерімен таныстыру және әлеуметтік бейімдеу әдістерін тиімді қолдану үшін практикалық дағдыларды ұсыну.

Оқу құралында білім алушыларды пробация тұжырымдамасын, оның тарихи мәнмәтінін, құқық бұзушыларды оңалту принциптері мен әдістерін терең түсінуді дамыту, сондай-ақ сотталғандардың қоғамға тиімді реинтеграциялануына жәрдемдесу үшін оларды қылмыстық әділет және әлеуметтік жұмыс саласындағы білімді іс жүзінде қолдануға дайындау және отандық пробация институты саласында кәсіби пікірталас жүргізуге дайындық.

УДК 343.85 (574)
ББК 67.51 (5Қаз)

ISBN 978-601-360-149-6

© Қазақстан Республикасы
ИМ М. Есболатов атындағы
Алматы академиясы, 2024

КІРІСПЕ

Бас бостандығынан айыруға байланысты емес тиімді шаралардың бірі пробация болып табылады, пробация түрлері шет елдерде және Қазақстан Республикасында да қолданылады.

Пробация дербес және құқықтық институт ретінде адамның жаңа ықтимал жасалатын қылмыстардың алдын алу мақсатында күдіктіге, айыпталушыға, бас бостандығынан айыру түріндегі жазасын өтеп жатқан адамға, қоғамнан оқшауламай жазасын өтеп жатқан адамға, қылмыстық-атқару жүйесі мекемелерінен босатылған адамға әлеуметтік, сондай-ақ оның мінез-құлқын түзету және бейімделу мақсатында басқа да көмек көрсетудің тиімді құралдарының бірі болып табылады. Пробация қызметі бүгінгі қоғамға кеңесіп дұрыс шешім шығарудың мемлекетке де адамзатқа да тиімді жолдарын іздеп табу заман талабы болып тұр. Өйткені ақылсыз әрекет шығынның тиімсіздігін көрсетіп отыр. Өйткені заман қылмысты құрықтау емес олардың қылмыс жасаудағы себебін табу арқылы тиімді шешімдер шығару керектігін түсіне бастады. Бұл әлемдік тәжірибелерді ортақ пайдаланып адамзат баласының құқықтарының сақталуына деген қадамдар болып саналады.

Құқықтық мәдениетті қалыптастыру арқылы қылмыстық құқық бұзушылықтар жасауының алдын алу үшін олардың мінез-құлқын түзеуге бағытталған бақылау және әлеуметтік-құқықтық сипаттағы қызмет түрлері мен жеке айқындалатын шаралар жүйесін жолға қою керек.

Құқықтық, моралдық, этикалық, саяси, діни сананы бір жолға қоя отырып таныстырып жалпы ел азаматтарының парасатты ой пікірінің қалыптасуына түсінік беру керек. Өйткені бүгінгі таңда жаһандану заманында ұлттық менталитетіміздің шошақайлық пен даңғаралыққа, жеңіл ойлап, жеңіл сөйлеуге деген таным қалыптасып келе жатқандай. Әлем мойындаған ұлттық құндылықтарымыздың

жойылып келе жатқаны, жастардың оқын, білейін, көрейін, ізденейін деген мінезінен көрі меңіреулік қалыптасып келеме деген ойдан қорқыныш билейді.

Өйткені есте сақтау қабілетінің, талпыну қасиетінің, еңбекпен тапқан малдың қадірін білудің, үнемдей білудің, адамзат баласына деген жанашырлық, шынайылық, ниеттестік сезімдердің жастар бойыннан кемшін көрінуі ертеңгі ұрпақтың жауапкершілікті сезіну қабілетінің жоғалуына әкеліп соқпайтынына кім кепіл бере алады. Қыздың қалың малының өтемі төмендеген атейістік заманның қыз қадірін білмеу кезеңіне келген сияқты. Өйткені басқасын ала саламын деген жауапкершіліктің болмауы отбасындағы ажырасу, зорлық зомбылықтың күшейуіне әкеле әкеле бастаған кезеңінде өмір сүріп отырмыз. Себебі сол қымбат алған машинасын күтіп ұстап жүрген орта пайда болды. Ол дүниеге жеңілген ұрпақ десе де болады. Ал қыздың да қадірі қалың малы көп болған кезде болатын шығар деп ойлаймын. Оңай тапқан олжа оңай кетеді, тер төгіп тапқан заттың қадірі жоғалмайды. Өйткені соңғы мәлімет бойынша жылына некеге тұрған 1000 адамға шаққанда 300-ден аса ажырасу орын алуда. Ол қаншама отбасыға, қаншама аманатқа жасалып жатқан қиянат екенін ол мемлекеттің болашағына зиян екенін түсіне білу керек. Отан отбасынан басталады десек, бұл жағдай Отанға мемлекетке деген опасыздық болады. Пробацияны жеңіл тұтып, кейіннен опық жеп жүрген жастар аянышты. Кезінде Мұхтар Әуезов абайтану мәселелеріне тоқталғанда ізденуді талап ететін зерттеулер туатынын көрегендікпен айтып кеткен екен. Соның ішінде заңға байланысты пікірлері. Абайдың құқықтық дәстүріне реформаторлық көзқарасы тұрмыстың неке, қылмыстық, азаматтықжәне басқа да мәселелер бойынша Абай жазған ережесін айтқанда халықтың барлық пікірі ескеріліп қабылданған заңның мемлекеттің дамуына жоғары әсері болатынын айтқан.

Бұл дегеніміз, азаматтардың әртүрлі жағдайлармен қателікке жол беріп, қылмыстық жауапкершілікке тартылғаннан кейін адам психологиялық дағдарыстарға ұшырайды. Яғни олар қоршаған ортадағылармен және де өздері де қоғаммен моральдық жағынан да іштей болсын шеттетіледі. Осы кезде ондай тұлғаларды қоғамнан шектемей оларды барынша қоғамға қайта бейімдеу бойынша жүзеге асырылатын іс-шаралармен жұмыстар жиыны, адам мен азаматтың құқықтарын, бостандықтарын және заңды мүдделерін сақтау; заңдылық; ізгілік; сотталғандарға қатысты әлеуметтік-құқықтық көмек көлемін айқындау және жүзеге асыру кезінде сараланған және қоғамға пайдалы белесенді мінез-құлқын қалыптастыруды пробация қызметі реттейді.

Қазақстан бүгінгі таңда «түрме тұрғындарын» қысқарту деген игі мақсатты көздей отырып, халықаралық тәжірибеге жүгінді. Бұл тілек адамды заңға бағынатын қоғамнан оқшаулау арқылы түзеуге болмайтындығы туралы тезистің негізділігін мойындаумен байланысты. Сонымен қатар, өмір көрсеткендей, бас бостандығынан айыру жазасын кеңінен қолдану қоғамды қосымша қылмыстандыруға ғана әкелді.

Оқу құралының мақсаты болып білім алушыларға және құқық қорғау қызметкерлеріне құқық бұзушыларды қадағалау және қолдау жүйесі ретінде пробация негіздерімен таныстыру, оның қылмыстық әділеттегі рөлін түсінуді дамыту, сондай-ақ оңалту және әлеуметтік бейімдеу әдістерін тиімді қолдану үшін практикалық дағдыларды ұсыну.

Оқу құралының міндеттері:

– білім алушылардың отандық пробациялық қызметтің негізгі тұжырымдамалары пәні туралы тұтас түсінік қалыптастыруға, сондай-ақ қылмыстық-құқықтық және қылмыстық-атқару саясатындағы пробацияның мета-рөлін түсінуге ықпал ету;

– білім алушыларды пробация тұжырымдамасын, оның тарихи мәнмәтінін, құқық бұзушыларды оңалту принциптері мен әдістерін терең түсінуді дамыту, сондай-ақ сотталғандардың қоғамға тиімді реинтеграциялануына жәрдемдесу үшін оларды қылмыстық әділет және әлеуметтік жұмыс саласындағы білімді іс жүзінде қолдануға дайындау;

– қылмыстық, қылмыстық-процестік, қылмыстық-атқару жұмысының нормаларын өз бетінше іздеу және өңдеу дағдыларын қалыптастыру;

– білім алушыларды пробация жүйесі туралы оның заңнамалық негіздерін, жұмыс принциптерін және қылмыскерлермен өзара әрекеттесудің тиімді әдістерін қоса алғанда, оларды қылмыстық әділет және әлеуметтік жұмыс саласындағы кәсіби қызметке дайындау үшін жан-жақты түсінік қалыптастыру.

– отандық пробация институты саласында кәсіби пікірталас жүргізуге дайындық.

1 тарау Қазақстандағы пробацияның түсінігі және мәні тарихи және қазіргі жағдайы

1.1 Қазақстан Республикасында пробацияның қалыптасуы

Бас бостандығынан айыру жазасын өтеген әрбір адам үшін, түрме қалыбын санасына еріксіз сіңіреді. Сондықтан халықаралық тәжірибені зерделеу және тұтқындар санын азайтудың тиімді тетіктерін іздеу логикалық тұрғыдан ұлттық заңнамаға пробация сияқты кең таралған құқықтық институттың әкелінуіне және енгізу әрекетіне әкелді. Қазақстанда пробация қазіргі нысанында 2012 жылғы 15 ақпандағы «Қазақстан Республикасының кейбір заңнамалық актілеріне пробация қызметі мәселелері бойынша өзгерістер мен толықтырулар енгізу туралы» Қазақстан Республикасының Заңы қабылданғаннан кейін пайда болды. Пробацияның дамуы қылмыстық-атқару жүйесінің 2011 жылы Әділет министрлігінен қайтадан Ішкі істер министрлігіне берілуімен ауысуымен байланысты бетбұрыс әсер етті. Бұл оқиға бастапқы сынақ үлгісіне елеулі түзетулер енгізді, оның жобасы кейбір ережелерді алып тастау арқылы жеңілдетілді. Нәтижесінде, осы кезеңде өкілеттіктері қысқартылған пробация қызметі құрылды. 2016 жылғы 30 желтоқсанда қабылданған «Пробация туралы» тәуелсіз Заң пробацияның қазақстандық моделіне белгілі бір жүйені береді, оның түрлерінің логикалық тізбегін құрады және негізгі ұйымдастырушылық ережелерді белгілейді. Пробацияның негізгі мақсаты бұрынғыдай әлеуметтік-құқықтық көмек көрсету болып қала береді, енді ол тек сотталған және бұрын сотталғандарға ғана емес, күдіктілер мен айыпталушыларға да қатысты болады. Жалпы, заңды әзірлеушілер отандық пробация қызметін халықаралық стандарттарға жақындатуға елеулі қадамдар жасады. Ал, соған қарамастан, егер пробация туралы кең мағынада, яғни

қызмет ретінде емес, құқықтық институт ретінде айтатын болсақ, онда сыртқы ұқсастыққа қарамастан, шетелдік және қазақстандық үлгілерді салыстырмалы талдау белгілі бір принципті айырмашылықтарды көрсетеді. Құқықтық мәліметтерге тоқталмай, біз оларды қамтуға тырысамыз. Ең маңызды айырмашылық пробацияның сипатында. Шетелдік заңнамада және құқық қолдану тәжірибесінде бұл мән сыртында жатыр. «Пробация» сөзі ағылшын тіліндегі «пробация» сөзінен шыққан және сөзбе-сөз аударғанда «сынау» дегенді білдіреді. Бұл бос сөз емес, тестілеу режимі бүкіл сынақты, оның барлық түрлерін қамтиды. Пробация идеясы қылмыскерге бас бостандығынан айырудан құтылу немесе жазасын жеңілдету мүмкіндігін беру арқылы, бірақ пробацияны сәтті аяқтаған жағдайда «түрмедегі халықты» азайту болып табылады. Бұл сынақ соттың оған жүктейтін міндеттері арқылы көрінеді: жәбірленушіге келтірілген зиянды өтеу және оған жария түрде кешірім сұрау, әлеуметтік маңызы бар объектілерде тегін жұмыс істеу, емдеуден өту, алкогольдік ішімдіктерді қолданбау, белгілі бір қызметпен айналысу немесе керісінше, белгілі бір пайдалы қызметпен айналысу, оқудан өту, белгілі бір орындарға немесе мекемелерге бармау, белгілі бір мекен-жайда тұру және белгілі бір уақытта үйден шықпау, шақырылған кезде пробация қызметіне хабарлау, т.б. Пробацияны қадағалау Біріккен Ұлттар Ұйымының 1990 жылғы 14 желтоқсандағы қамаумен байланысты емес шаралардың минималды стандартты ережелеріне (Токио ережелері) сәйкес ерікті болып табылады. Кейбір елдерде сотталушының шартты мерзімге келісімі бойынша бас бостандығынан айыру қысқа мерзімді болып табылады, мысалы, АҚШ-тың Гавайи штатының соттары бастапқыда бас бостандығынан айыру және сынақ мерзімін белгілейді. Бұл тәсіл қылмыскердің өз бостандығын сақтауға, ал егер түрмеде болса, оны босатуды тездетуге деген табиғи ұмтылысына негізделген, сондықтан ол көптеген шектеулер

мен міндеттерге келіседі. Енді сотталғанның жай ғана жаңа құқық бұзушылық жасамауы жеткіліксіз, одан белсенді оң әрекеттер талап етіледі, қажет болған жағдайда оған көмек көрсетіледі. Бұл әрекеттердің, дәлірек айтқанда, сынақтардың ерекшелігі неде? Батыс елдерінде «әрбір қылмыскер қоғам алдындағы борышын өтеуі керек» деген жалпы тезис бар. Сондықтан, онда қоғамдық жұмыстарды әлеуметтік маңызы бар объектілерге: қалалық саябақтарға, хоспистерге, қарттар үйлеріне, шіркеулерге және т.б. тағайындау кеңінен қолданылады. Мұндай жағдайларда әрбір сотталған адам, әсіресе таныстарымен, көршілерімен, достарымен, туыстарымен және т.б. кездессе, табиғи ұят сезімін бастан кешіреді. Бірақ жұмыстан бас тарту шартты жазаны бас бостандығынан айырумен алмастыруға әкеп соғады. Бұл өте күшті профилактикалық салдары бар сынақ элементтерінің бірі. Мәселен, 2016 жылғы 25 сәуірде Астанада «Қазақстандағы қылмыстық сот төрелігін жетілдіру» жобасы аясында өткен сарапшылық кеңесте жарияланған еуропалық криминалисттердің зерттеулерінің нәтижелеріне сәйкес, мұндай жұмысқа тартылғандар арасындағы қылмыстардың қайталануы жартысын құрайды. Басқа санаттағы сотталғандармен салыстырғанда пайызы төмен. Еуропалық пробация үлгілерінің тағы бір ерекшелігі қалпына келтіруші сот төрелігіне баса назар аудару болып табылады. Осыған байланысты Токио ережелері құқық бұзушылардың қоғам алдындағы жауапкершілік сезімін арттыруды негізгі мақсат ретінде көрсетеді. Құқық бұзушы келтірілген зиянды толығымен өтеп қана қоймай, жәбірленушіден көпшілік алдында кешірім сұрауға міндетті. Қоғам алдында кешірім сұрау өте маңызды болып саналады, өйткені ол қылмыскерде ұят сезімін тудырады және жәбірленушіді агрессияны азайтады. Сонымен қатар, бұл болашақта бұрын сотталған азаматтың қоғамға жанжалсыз оралуына ықпал етеді. Ал зорлық-зомбылық құрбандары үшін, шетелдік ғалымдардың пікірінше, көпшілік алдында

кешірім сұрау қылмыскердің көзіне қарауға, жинақталған эмоцияларды тастауға және қорқыныштан арылуға мүмкіндік береді. Жалпы, қылмыскерлерді қоғамдық жазаға тарту, ұятқа қалдыру адамзаттың өзі сияқты ескілік. Бұл орта ғасырларда қазақтардың дала құқығында да болған. Өздеріңіз білетіндей, біздің ата-бабаларымыз арасындағы жазаның негізгі түрі айып (мал түріндегі өлшем бірлігі бар айыппұл) болғанымен, ең қорқынышты жаза – рудан жария түрде шығару саналған. Халықты менсінбеушілікпен байланысты болғанның бәрі өшпес ұят деп саналды, Қоғамдық ұяттан қорқу күшті ішкі байланыстарды тудырады. Қазақ халқында бұны бірақ ауыз сөзбен өлімнен ұят күшті деген үш сөзге сидырып жібереді.

Батыс өркениеті жазалаудың бұл элементінен бас тартпаса және қылмыскерлерді қала алаңында ортағасырлық келекелеуден қоғамдық жұмыстарға және халықтан кешірім сұрауға көшкен болса, онда біз олардың санасы өте тез толтырылатын колонияларға жасыруға тырысамыз одан түрме мәдениеті қалыптасып сол тұрғыда қоғамда өзін солай ұстауға тәрбиелейтін ортаның қалыптаспауына кім кепіл береді. Пробация режимі қылмыстық заңнаманы белгілі бір түзетуді талап етеді. Мысалы, Германияда қылмыстық жазаның негізгі түрлері – бас бостандығынан айыру және айыппұл да қосымша жаза – көлік жүргізуге тыйым салу. Қалғанының бәрі қауіпсіздік шаралары мен түзетулерге қатысты. Бұл шаралар өте алуан түрлі және сот олардың таңдауында шектелмей, оларды біріктіре алады, ең бастысы олар құқық бұзушыны қайта әлеуметтендіруге бағытталған. Мысалы, айыппұл, қоғамдық жұмыс пен бас бостандығын шектеу бір мезгілде тағайындалуы мүмкін, бұл біздің Қылмыстық кодекстің шарттары бойынша мүмкін емес, өйткені олар жазаның дербес түрлері болып табылады және бөлек тағайындалады. Дәл әртүрлі міндеттер мен шектеулердің үйлесуі сотталған адамға көптеген қолайсыздықтар туғызады, бірақ бас бостандығынан айыру

немесе оның мерзімін қысқарту үшін ол сынаққа, яғни пробацияға келіседі. Пробациялық бақылауда болу уақыты сотталған адамға және тиісінше оның барлық сот қаулыларын орындауына байланысты, мысалы, бастапқы белгіленген мерзімге қарамастан, талап арыз толық қанағаттандырылғанға дейін қысқартылуы немесе ұзартылуы мүмкін.

Пробация қызметіне, өз кезегінде, құқық бұзушының сот жүктеген міндеттерін орындауын қадағалау жүктеледі. Шетелдік пробация кезіндегі әлеуметтік, құқықтық және басқа да көмек, біздің тәжірибемізден айырмашылығы, соттың құқық бұзушыға жүктеген міндеттеріне көбірек бағытталған. Мысалы, егер сот жәбірленушіге жария түрде кешірім сұрау міндетін жүктеген болса, онда пробация қызметі мұндай татуластыруды ұйымдастыруға жәрдемдеседі. Немесе сот белгілі бір мерзімде келтірілген зиянды өтеуді міндеттеме ретінде анықтаса, онда құқық бұзушы бұл мәселені шешудің әртүрлі нұсқалары ұсынылады: жұмысқа орналасуға жәрдемдесуден бастап банктік несие алуда заңгерлік көмекке дейін. Мысалы, егер сот жәбірленушіге жария түрде кешірім сұрау міндетін жүктеген болса, онда пробация қызметі мұндай татуластыруды ұйымдастыруға жәрдемдеседі немесе сот белгілі бір мерзімде келтірілген зиянды өтеуді міндеттеме ретінде анықтаса, онда құқық бұзушы бұл мәселені шешудің әртүрлі нұсқалары ұсынылады: жұмысқа орналасуға жәрдемдесуден бастап банктік несие алуда заңгерлік көмекке дейін.

Бұл ретте адамның мұндай көмектен дәлелді себепсіз бас тартуы автоматты түрде сот жүктеген міндеттерді орындаудан бас тарту болып табылады. Бұл адамның тестілеуден өте алмағанын және пробацияның ауыстырылғанын немесе бас бостандығынан айырумен алмастырылуын білдіреді.

Жалпы пробация қызметінің түпкі мақсаты – жазаға тартылған адамның қателігін, мінін бетіне басу емес, орын алған қылмыстың себеп салдарын зерттеп, мүмкіндігінше сотталушының қайталап қылмыс жасамауы үшін оның әлеуметтік жағдайын, парасатын ақыл өресін дамыту арқылы еліміздің қымбат қазынасы екенін сезіндіріп жақсартуға психологиялық тұрғыдан көмек беру. Мемлекеттің экономикалық тұрғыда ысырапқа жол бермей тиімді жұмыс жүргізуінің алғы шарттары

Қазақстан Республикасының Қылмыстық-атқару жүйесі 2010 жылдан бастап елеулі реформалауға ұшырады, осындай реформалардың бірі онша ауыр емес және орташа қылмыстық құқық бұзушылықтар жасаған адамдарға әсер етудің ерекше нысаны болып табылады.

«Пробация туралы» ҚР Заңының 1-бабының 1-бөлігіне сәйкес «пробация-қылмыстық құқық бұзушылықтардың алдын алу үшін санаттары заңмен айқындалған адамдардың мінез-құлқын түзетуге бағытталған қызмет түрлерінің және бақылау және әлеуметтік-құқықтық сипаттағы жеке айқындалатын шаралардың жүйесі» [1].

Онша ауыр емес және ауырлығы орташа қылмыстық құқық бұзушылықтарға қарсы күресте Қазақстанның қылмыстық-атқару саясаты сотталғанды қоғамнан оқшауламай, жасалған құқыққа қарсы іс-әрекеттер үшін жазалау шараларын құқықтық бекітуден тұрады.

Қылмыстың алдын алудың әдіснамалық жүйесінде пробацияға айтарлықтай орын беріледі, ол әлеуметтік-құқықтық, бақылау нысаны бола отырып, құқық бұзушының мінез-құлқын қадағалау мен бақылау түріндегі сотталғанға қатысты жүзеге асырылатын тәрбиелік сипаттағы шараларды көздейді.

Қазақстан Республикасында пробация қылмыстық жауаптылық негізінде туындайды және жүкті әйелдер мен жас балалары бар әйелдерді жазалау үшін нақты жазаны

шартты түрде соттауға және өтеуді кейінге қалдыруға ауыстыруды айқындайды.

Қазақстандағы қылмыстық-атқару саясаты мынадай негізгі мақсаттарға қол жеткізуге бағытталған: қылмыстық құқық бұзушылықтың алдын алу, сотталғандарды түзету және сотталған адамдарды әлеуметтік бейімдеу.

Пробациялық қызмет сотталған адамға бақылауды жүзеге асырады және оған сот белгілеген сынақ мерзімі ішінде арнаулы заңдық міндеттер жүктейді.

Пробациялық қызметтің міндеттеріне probationлық бақылау және жаңа қылмыстардың жасалуының алдын алу кезеңінде олардың мінез-құлқына одан әрі ықпал ету үшін әрбір сотталғанға қатысты әлеуметтік-құқықтық сипаттағы бірқатар шараларды жүзеге асыру енгізілген.

Бостандықта қалдырылған сотталған адамға, жаңа қылмыстар жасамау талабынан басқа, үкімде көрсетілген мінез-құлық шарттары да белгіленеді: емделу немесе оқыту курсынан өту, тұрғылықты жерін өз бетімен ауыстырмау, аталған орындарға барудан аулақ болу, қоғамдық тәртіпті бұзбау және т.б.

Қазақстан Республикасының probation туралы дербес заңын әзірлеу сатысында заң шығарушы probation ұғымына шартты түрде соттау нысанына қарағанда кеңірек мән берді, оның ішінде оны төрт түрге бөлді:

1) Сотқа дейінгі probation – айыпталушыға, күдіктіге олардың мінез-құлқын түзетуге бағытталған құқықтық және әлеуметтік көмек көрсету жөніндегі белгілі бір қызмет пен шаралар кешені болып табылады.

Сотқа дейінгі probation мүгедектерге, кәмелетке толмағандарға, жүкті әйелдерге немесе үш жасқа дейінгі балалары бар әйелдерге, 58 жастан асқан әйелдерге, сондай-ақ 63 жастан асқан немесе жас балаларды жалғыз тәрбиелеп отырған ер адамдарға қатысты қолданылады. Бұл жағдайда probation ерікті болып табылады.

2) Үкімдік пробация-бұл бас бостандығын шектеуге сотталған адамдарға немесе шартты түрде сотталғандарға қатысты пробациялық бақылауды жүзеге асыру және белгілеу, содан кейін оларға әлеуметтік және өзге де көмек көрсету жөніндегі шаралар кешені. Бұл пробация пробациялық бақылау түрінде іске асырылады, ал шартты түрде сотталған немесе бас бостандығын шектеуге сотталған адамға қатысты қолданылады.

3) Пенитенциарлық пробация қылмыстық мекемелерде бас бостандығынан айыру түріндегі жазасын өтеп жатқан адамдарды бейімдеу жөніндегі шаралар кешенін білдіреді. Пенитенциарлық пробация қылмыстық құқық бұзушылық жасағаны үшін сотталған және тиісінше бас бостандығынан айыру арқылы жазасын өтеп жүрген адамдарға қатысты қолданылады;

4) Пенитенциарлықтан кейінгі пробация. Қылмыстық-атқару жүйесі мекемелерінен босатылған адамдарға қатысты бақылауды жүзеге асыру және белгілеу, сондай-ақ оларға құқықтық, әлеуметтік және өзге де көмек көрсету жөніндегі шаралар жиынтығы.

Әр түрлі елдерде пробация институтын қолдану тәжірибесі жалпы қылмыстың алдын алады, қайталанатын қылмысты азайтады, жеке тұлғаны одан әрі қылмыстық жауапкершілікке тартуды шектейді [2].

Қазақстан Республикасында пробация органдарының жұмыс істеуінің нормативтік базасын мынадай заңнамалық құжаттар құрайды: Қазақстан Республикасының Конституциясы; Қазақстан Республикасының Қылмыстық-атқару кодексі және Қазақстан Республикасының қылмыстық кодекстері; Қазақстан Республикасының халықаралық ратификацияланған шарттары; «Пробация туралы» Қазақстан Республикасының заңы және пробация қызметі сотталғандарды оңалту процесін дамыту мақсатында қоғамдық бірлестіктермен және заңды тұлғалармен жасалатын өзге де келісімдер.

ҚР саясатының 2010-2020 жылдар кезеңіндегі нормативтік тұжырымдамасында сотталған адамды қоғамнан оқшаулауға байланысты емес қылмыстық-құқықтық шараларды жүзеге асыруға жауапты жекелеген органды институционалдық дамытудың жоғары маңыздылығы айқындалады [2].

ҚР Президенті 15.02.2012 жылы «пробация қызметіне қатысты мәселелер бойынша ҚР нақты құқықтық актілеріне өзгерістер мен толықтырулар енгізу туралы» пробация саласында қол қойған заң алғашқы заңнамалық актілердің бірі болып табылады, онда ҚАЖ шегінде пробация қызметін қалыптастыру қажеттілігі іске асырылады. Тиісінше, ҚР ҚАК жаңа редакциясына жүйенің қылмыстық-атқару аспектісіндегі «пробация» санатын елеулі түсінуді айқындайтын 7-1-бап қосылды. Осылайша, пробация қызметінің өзі пробация кезеңінде нақты шартты түрде сотталған адамға қатысты, олардың жаңа қылмыстардың алдын алу үшін олардың мінез-құлқын одан әрі түзету үшін әзірлейтін әлеуметтік-құқықтық сипаттағы шаралар жиынтығы анықталды [1].

Пробация институтын реттеудегі келесі қадам-жаңа нормативтік құжаттарды қабылдау, атап айтқанда:

- Қазақстан Республикасы ҚК 3.07.2014ж
- ҚР Қылмыстық-атқару кодексінің 5.07.2014ж.
- ҚР Қылмыстық процестік кодексі 2014ж.
- ҚР 30.12.2016ж. «Пробация туралы» заңы.

Соңғысына сәйкес пробация қызметінің қызметін қамтамасыз ететін қағидаттарға заңдылық, гуманизм, қадағалаушылардың қадір-қасиетін құрметтеу, жеке өмірге минималды араласу, демократия, ынтымақтастық, әлеуметтік бағыт жатады.

1. Заңдылық қағидаты пробация қызметінің қызметі Қазақстан Республикасы Қылмыстық-атқару заңнамасының ережелеріне негізделетінін және сотталғандарға пробация

қызметінің әлеуметтік қызметтерін кемсітуге және уәжсіз ұсынбауға жол бермейтінін білдіреді.

2. Гуманизм принципі пробация қызметінің қадағалаушылардың әл-ауқатын қорғау және оларда адамның қадір-қасиетін сақтау жөніндегі қызметін үйлестіру болып табылады.

3. Қадағалаудағы адамдардың қадір-қасиетін құрметтеу қағидаты пробация қызметінің қадағалауындағы адамдарға қатығез, Қазақстан Республикасының халықаралық құқықтық актілері мен заңнамасының талаптарына сәйкес келмейтін бақылау шараларына тыйым салуды білдіреді.

4. Ең аз араласу принципі байқаудан өткізу процесінде қадағалаудағы адамның жеке өмірі саласында бақылауды жүзеге асыру, оның жеке басын әлеуметтік-құқықтық зерттеу үшін мәліметтер жинау қажеттілігіне байланысты шектеулерге жол берілетінін білдіреді. Пробация қызметі сот актісі негізінде талап етілуі мүмкін мәліметтердің құпиялылығына кепілдік береді. Пробация қызметінің қарқынды қадағалауы жағдайында ғана қадағаланушыға оның тұрғынжайына баруға жол беріледі.

5. Демократия қағидаты ұлттық пробация қызметінің бақылаудағы адамдарды бейімдеуге көмек көрсететін қоғамдық көмекшілер мен коммерциялық емес ұйымдарды тарту нысанында шарттық және өзге де негізде жүзеге асырылатын азаматтық қоғам институттарымен өзара іс-қимылын көздейді.

6. Ынтымақтастық қағидаты пробация қызметі бақылау және көмек туралы келісім жасататын пробация қызметінің қызметкері мен қадағалаудағы адам арасындағы өзара қарым-қатынасты реттеуден тұрады, бұл қадағалаудағы адамның сынақ мерзімінің талаптарын орындау жөніндегі міндеттемелерді қабылдауын көздейді. Мұндай келісімнің болуы қадағалаудағы адамның Қазақстан Республикасының Қылмыстық және қылмыстық-атқару заңнамасында белгіленген жазаны өтеу, шартты түрде соттау, жазаны

өтеуді кейінге қалдыру тәртібі мен шарттарын сақтау, құқық шектеуге ұшырау міндеттерін өзгертпейді және жоймайды.

7. Әлеуметтік бағыттылық қағидаты пробация қызметінің қадағалаушыларды түзетуге ықпал ететін әлеуметтік технологияларды басым пайдалануы, оларға пробациялық бақылауды жүзеге асыру процесінде қажетті әлеуметтік-психологиялық көмек көрсетуі болып табылады.

«Пробация туралы» ҚР 30.12.2016 №38-VI Заңының 1-бабында пробация-бұл заңда айқындалған адамдардың жаңа қылмыстар жасауының алдын алу үшін олардың мінез-құлқын түзетуге бағытталған әртүрлі қызмет түрлерінің және жеке айқындалатын бақылау және әлеуметтік-құқықтық сипаттағы шаралардың тұтас жүйесі екендігі айтылған.

Пробация қызметінің мақсаты қоғамның қауіпсіздігін қамтамасыз етуде анықталады:

- 1) қылмыскерді қайта әлеуметтендіру;
- 2) айыпталған немесе күдіктенген адамның мінез-құлқын түзеу;
- 3) сотталған адамды және оның кейінгі қоғамдық түрмеден шыққаннан кейін бейімделу.

Мақсат негізінде пробация міндеттері анықталады:

- 1) пробация қызметінде есепте тұрған адамдарға әлеуметтік және заң көмегін көрсету;
- 2) заңнамада белгіленген және бас бостандығын шектеуге байланысты емес белгілі бір жазаларды орындау;
- 3) жеке басының бас бостандығын шектеу арқылы жазасын өтеп жатқан сотталған адамға немесе шартты түрде сотталған немесе бас бостандығынан айыру нысанында жазаны орындаудан шартты түрде мерзімінен бұрын босатылған адамға бақылау жүргізу;
- 4) жазасын түрмеде орындаған сотталған адамды босатуға дайындық процесіне қатысу.

Пробация қызметі тек сотпен пробациялық бақылау белгіленген адамдарға қатысты қызметті жүзеге асырады [1].

Пробациялық бақылау-бұл шартты түрде сотталған, бас бостандығын шектеу түрінде сотталған және жазаны өтеуден мерзімінен бұрын босатылған адамға жүктелген міндеттердің орындалуын бақылауды жүзеге асыруға, сондай-ақ осы адамдарға сынақ мерзімінен өту кезінде заңгерлік және әлеуметтік көмек алуға көмек көрсетуге бағытталған қызмет. Мұндай қызметті бақылауды сотталған адамның тұрғылықты жеріне қарай пробация қызметі орындайды.

Пробациялық бақылаудағы адамдардың мінез-құлқын түзету, сондай-ақ олардың кезекті қылмыс жасау мүмкіндігін болдырмау мақсатында пробация қызметі пробациялық бақылаудағы әрбір адамға оған қолдау көрсету жөнінде қажетті шараларды жүзеге асырады және әзірлейді.

Жоғарыда аталған заңнамалық актілерден басқа, ҚР Үкіметінің 23.10.2014ж. «пробация қызметінде есепте тұрған адамдарға құқықтық және әлеуметтік көмек көрсету жөніндегі қағидаларды бекіту туралы» қаулысы да қабылданды. Ол пробация қызметінің есебінде тұрған адамдарға әлеуметтік-құқықтық көмек көрсету тәртібін айқындайды. Сондай-ақ ведомстволық нормативтік-құқықтық актілер қабылданды, мысалы: «пробация қызметінің жұмыс істеуін ұйымдастыру жөніндегі қағидаларды бекіту туралы» ҚР Ішкі істер министрінің 15.08.2014 жылғы Бұйрығы; ҚР Ішкі істер министрінің 4.02.2017 жылы «сотқа дейінгі пробация кезеңінде күдікті мен айыпталушының жеке басының психологиялық және әлеуметтік тестін жүзеге асыру әдістемесін және сотқа дейінгі баяндаманы дайындаудың әдістемелік негіздерін бекіту туралы», сондай-ақ бірқатар басқа да құқықтық құжаттар.

ҚР Үкіметінің 27.04.2012ж. №542 қаулысына сәйкес шартты түрде сотталған адамдарға осындай әлеуметтік-құқықтық көмек көрсету тәртібінің ерекшеліктерін қалыптастыратын құқықтық және әлеуметтік көмек көрсету қағидалары бекітілді [3].

Шартты түрде сотталған адамды есепке қою кезінде пробация қызметі оның жеке басын зерттейді және мынадай параметрлерді айқындайды: білім деңгейі, денсаулық көрсеткіштері, тұрғылықты жері және оның бар болуы, еңбекпен қамтылуы және әлеуметтік-құқықтық көмектің мөлшерін айқындау үшін қажетті мәліметтерді айқындау.

Қазіргі әлемде пробация институтының қалыптасуы мен дамуы қоғам өмірінің қылмыстық саласын дамытудың табиғи тенденциясы болып табылады. Құқықтық сала әрдайым өте күрделі және көп қырлы болды, қоғамның көптеген ерекшеліктері мен байланысты салаларына байланысты.

Қазіргі қолданыстағы нормативтік-құқықтық база пробация институтының негіздерін реттейді, құқықтың осы категориясының тұжырымдамалық және маңызды анықтамасын, сондай-ақ оны іс жүзінде жүзеге асыру принциптерін береді.

Бақылау сұрақтар:

1. Қазақстанда пробацияны дамытудың негізгі заңнамалық актілері қандай?
2. Пробация функциялары енгізілгеннен бастап қазіргі уақытқа дейін қалай өзгерді?
3. Соңғы жылдары пробация саласында қандай негізгі реформалар жүргізілді?
4. Қазақстандық пробация жүйесін қалыптастырудағы халықаралық стандарттардың рөлі қандай?
5. Бүгінгі таңда Қазақстандағы пробация институтының алдында қандай проблемалар мен сын-қатерлер тұр?

1.2. Пробацияны қолдану кезінде сот ескертетін мән-жайлар

2014 жылғы 5 шілдедегі қолданыстағы ҚР Қылмыстық-атқару кодексі қабылданғанға дейін, 2015 жылғы 1 қаңтардан бастап күші жойылған 1997 жылғы 13 желтоқсандағы Қазақстан Республикасының ҚАК сәйкес іс жүзінде пробацияның жалғыз моделі болды – бұл үкім шығару, яғни пробация және бақылау тек шартты түрде сотталған адамдарға қатысты жүзеге асырылды.

Сотталғандардың заңды мүдделерін және олардың құқықтарын жүзеге асырудағы нормативтік-құқықтық өзгерістердің 2009-2012 жылдардағы ҚР-дағы Адам құқықтары аспектісіндегі ұлттық іс-қимыл жоспарының ұсынымдарын іске асырудың сараптамалық шолуына сәйкес ҚР-дағы пробация жүйесінің өзіндік ұлттық моделін әзірлеу және құру жөніндегі қызмет басты бағыты болып табылады [3].

Бұған дейін қазақстандық ғылыми ортадағы пробацияның құқықтық базасы саласындағы мәселелерді қызу талқылау болды. Бұл жұмыстың нәтижесі «пробация қызметіне қатысты мәселелер бойынша ҚР жекелеген заңнамалық актілеріне толықтырулар мен өзгерістер енгізу туралы» 2012.02.15 №556-IV ҚР Заңының қабылдануы болды, ол ҚР-да пробация жүйесінің құқықтық базасын құруды қамтамасыз етті және ұлттық пробация моделінің өз тәжірибесін қалыптастыру мүмкіндіктерін айқындады [1].

ҚР Қылмыстық құқықтық базасында осындай заңның қабылдануымен «пробация» термині пайда болды. Осыған байланысты, 1997 жылғы 13 желтоқсандағы ҚР Қылмыстық - атқару кодексі «Қылмыстық-атқару жүйесіндегі Пробация» 7-1-бабымен толықтырылды. 7-1-бапта тұжырымдалған тұжырымдаманы түсіндіруге сәйкес «қылмыстық-атқару жүйесі шеңберінде пробация деп әрбір жеке шартты түрде сотталған адамдардың қылмыс жасауының алдын алу және мінез-құлқын кейіннен түзету үшін пробациялық қызметтің

мұқият бақылауында болуы бойынша ҚАЗ пробациялық қызметі әзірлейтін құқықтық және әлеуметтік сипаттағы шаралар кешені түсініледі» [1].

Кейінірек 30.12.2016ж. «пробация мәселелері бойынша Қазақстан Республикасының кейбір заңнамалық актілеріне өзгерістер мен толықтырулар енгізу туралы» Заңға және «пробация туралы» Қазақстан Республикасының Заңына қол қойылды.

ҚР «Пробация туралы» 2016 жылғы 30 желтоқсандағы №38-IV ҚРЗ Заңының 1-бабына сәйкес Пробация деп әлеуметтік-құқықтық және бақылау сипатындағы жеке айқындалатын шаралар жүйесі, сондай-ақ сотталған адамдардың жаңа қылмыстар жасауының алдын алу және оларға жол бермеу мақсатында олардың мінез-құлқын оң түзетуге бағытталған белгілі бір қызмет түрлері түсініледі [1].

Пробацияның мақсаты ретінде заңнамалық құжаттарда мыналар бекітілген-бұл қоғамның қауіпсіздігін қамтамасыз етуге және сақтауға көмектесу айыпталушының немесе күдіктінің мінез-құлқының негізгі аспектілерін реттеу, оның болашақ әлеуметтік бейімделуі, сондай-ақ түрмеден шыққаннан кейін сотталғанды оңалту. «Пробация туралы» Қазақстан Республикасының Заңымен пробация процесінің барлық циклі түпкілікті әзірленді. Бүгінде ол пробацияның төрт негізгі түрімен ұсынылған, олардың әрқайсысының өзіндік адресаты, сондай-ақ әлеуметтік пайдалы мақсаттарды жүзеге асырудың ерекше әдістері мен формалары мен мазмұны бар: үкімдік, сотқа дейінгі, пенитенциарлық, пенитенциарлықтан кейінгі. Бүгінде ол пробацияның төрт негізгі түрімен ұсынылған, олардың әрқайсысының өзіндік адресаты, сондай-ақ әлеуметтік пайдалы мақсаттарды жүзеге асырудың ерекше әдістері мен формалары мен мазмұны бар: үкім (15-бап), сотқа дейінгі (13-бап), пенитенциарлық (16-бап), пенитенциарлықтан кейінгі (17-бап) пробациялар.

Нақты пробация субъектілерінің нақты пробацияға қатысу мөлшері әртүрлі және Қазақстан Республикасының

заңнамасында әлеуметтік-көмекші сипаттағы тыйым салынған немесе көзделген іс-шаралар жиынтығымен айқындалады. ҚР ПМ ҚАЖ пробация қызметіне қатысты пробацияның әрбір түрі бойынша функционалдық міндеттері де ерекшеленеді [1].

ҚР Премьер-Министрінің өкімі негізінде 4.04.2012ж. №65 «Пробация туралы» заңды іс жүзінде іске асыру жөніндегі іс-шаралар туралы» ҚР ПМ-нің 19.03.2012ж. №157 «ҚАЖ шеңберінде пробация қызметінің жұмыс істеуін ұйымдастыру қағидаларын белгілеу туралы» ведомстволық бұйрығы және ҚР Үкіметінің 28.04.2012ж. №542 «нормативтерді белгілеу туралы» қаулысы сияқты нормативтік-құқықтық актілердің тұтас кешенін әзірледі және шығарды пробация саласындағы қызметті регламенттеуге бағытталған» шартты түрде сотталғандарға құқықтық және әлеуметтік көмек көрсету қағидаттарын» қамтиды [4].

Біріккен Ұлттар Ұйымының түрмеге қамалмайтын шараларға қатысты стандартты минималды ережелері (Токио ережелері) қоғамды сынақ қадағалау іс-шараларын әзірлеу және іске асыру процестеріне қатысуға белсенді түрде тартуды ұсынатынына назар аудару керек.

Пробация қызметтері мен қоғамның белгіленген өзара іс-қимылы сотталған адамның әлеуметтік коммуникацияларын тиімді дамытуға пәрменді жәрдем көрсете алады.

Еуропа мемлекеттерінде пробацияны қолдану құқық бұзушының жеке басының сипаттамаларына ауқымды зерттеу жүргізуге тікелей қатысты. Мұндай зерттеудің нәтижелері адамның жеке құжаттамасына енгізіледі және одан әрі сот сынақ режимін сақтау немесе жою мәселесіне қатысты шешім қабылдау процесінде ескеріледі. Мұндай зерттеу сотталған адамға көрсетілетін тәрбиелік көмектің нақты түрлерін таңдау процесінде маңызды рөл атқарады.

Қазақстан Республикасында пробация институтын дамыту үшін қолайлы жағдайлар жасалған.

Бұл нормативтік-құқықтық базаның дамуына және жалпы қоғамның, атап айтқанда Елдің заңнамалық жүйесінің ашықтығына байланысты.

Қылмыстық атқару жүйесінің штаттық қызметкерлері мен еріктілердің оңтайлы санын анықтау, әрбір жеке қызметкерге тағайындалатын қадағалаушылардың санын анықтау, оның ішінде субъектілердің құқықтық мәртебесін, сондай-ақ сынақ қадағалауын іске асырудың нақты нысандары мен әдістерін зерттеу маңызды теориялық және практикалық маңызға ие.

Пробацияның нақты экономикалық әсері бар, бұл пробация принциптерін жүзеге асырудағы мемлекеттік шығындар түрмелер мен әкімшілік қызметкерлерді, сондай-ақ оларға қызмет көрсететін қызметкерлерді ұстауға жұмсалатын шығындардан едәуір төмен.

Қазақстан Республикасы мен шет елдердің нормативтік-құқықтық базасын зерттеу олардың ұқсастығын анықтауға мүмкіндік берді, яғни белгілі бір дәрежеде ҚР пробация саласындағы қылмыстық құқығы шет елдердің қылмыстық тәжірибесіне сүйене отырып қалыптасты деп айтуға болады, бұл шартты-соттаудың және сынақ мерзімдерінің қолданылатын мерзімдерінен айқын көрінеді.

Пробация процестерін жүргізу кезінде жеке тұлғаны сипаттайтын әлеуметтік-психологиялық аспектілердің маңыздылығын ерекше атап өтуге болады. Пробация қызметкерлерінің жеке тұлғаның психологиялық портретін құру маңызды, бұл сотқа қылмыс жасаған адамға қатысты ең тиімді шара қолдануға мүмкіндік береді.

Жалпы, Қазақстан Республикасында пробация институтын тиімді дамыту үшін оң орта байқалады, оған әлеуметтік көңіл-күй, еріктілер саны, сондай-ақ мемлекеттік емес ұйымдар тарапынан белсенді қолдау сәйкес келеді.

Қазақстандағы пробация жұмысында әртүрлі деректерді талдау негізінде өзектілігі ашылады. Пробация институтын тиімді енгізу үшін бас бостандығынан айыру орындарынан босатылған немесе баламалы жазалау шараларына ұшыраған адамдарды қайта әлеуметтендіру проблемаларымен тікелей байланысты пенитенциарлық-құқықтық мәселелер саласындағы теориялық білімнің тұтас массивін қайта қарау қажет болады. Тұжырымдалған міндеттерді шешу кезінде алынған нәтижелер қылмыстық-атқару жүйесінің, атап айтқанда пробация қызметінің практикалық қызметіне, мүдделі мемлекеттік органдардың қызметіне, сондай-ақ оқу процесіне енгізілген кезде ғана белгілі бір ғылыми және практикалық құндылыққа ие болатынын көрсету өзекті болып табылады.

Тиімді шаралар ретінде пробация қызметі қызметкерінің үлгілік біліктілік сипаттамасын әзірлеу, оларды дайындау бойынша мамандықтар мен оқу орындарын анықтау ұсынылады. Қазақстанда пробация институтын зерттеу және кешенді талдау, жүйе құраушы проблеманы, оның қылмыстық жазаны орындау жүйесіндегі рөлі мен орнын анықтау бойынша үлкен жұмыс жүргізілуде.

Алға қойылған мақсатқа қол жеткізу үшін халықаралық практикада қолданылатын пробацияның қолданыстағы үлгілері, шет елдерде пробация қызметтерінің жұмыс істеуінің оң тәжірибесін Қазақстан Республикасының Қылмыстық-атқару жүйесінің жағдайларына бейімдеу мүмкіндіктері зерделенді, сондай-ақ қылмыстық-атқару жүйесінің шартты түрде сотталғандарға әлеуметтік-құқықтық көмек көрсету мәселелері бойынша мемлекеттік органдармен және азаматтық сектормен өзара іс-қимылына ықпал ететін шаралар ұсынылды. Пробация институтын енгізуге ықпал ететін пәрменді шара пробация қызметінің қызметкерлерін оқытуды қамтамасыз ету болып табылады.

Жаңадан қабылданған инспекторлар үшін оқытудың дәйекті тәсілін қолдану ұсынылады. Қазақстан

Республикасында пробация саласында белсенді күш-жігерді үйлестіруге тиіс.

Кеңесі қабылдаған қоғамдық санкциялар мен жазалау шараларын қолдану жөніндегі Еуропалық ережелер, Еуропа Кеңесі Министрлер комитетінің ұсынымдары туралы айқын көрсетілген. Қазақстан Республикасының 2010 жылдан 2020 жылға дейінгі кезеңге арналған құқықтық саясат тұжырымдамасында. 2.10-тармақта «Соттардың бас бостандығынан айыруға балама шараларды неғұрлым белсенді қолдануы үшін оларды орындау тиімділігін арттыруға қол жеткізу қажет, ол үшін осындай шараларды орындауға жауапты мамандандырылған органның институционалдық дамуы талап етіледі» [5].

Пробация институты нақты белгіленген жоғарыда аталған тұжырымдамаларды нысан, құрал-сайман түрінде жүзеге асыруға бағытталған маңызды құжаттардың бірі Қазақстан Республикасының Құқық қорғау жүйесін одан әрі жаңғыртудың 2020 жылдарға арналған мемлекеттік бағдарламасын іске асыру жөніндегі іс-шаралар жоспары болып табылады. «Құқық қорғау жүйесінің ұйымдық-құқықтық негіздерінің тиімділігін арттыру», мынадай міндеттер белгіленді: құқық қорғау қызметінің құқықтық негіздерін жетілдіру; нақты міндеттерді орындаудың тиімділігін қамтамасыз етуге бағытталған құқық қорғау органдарының қызметін оңтайландыру; ювеналды әділет жүйесін жетілдіру; пенитенциарлық сипаттағы, оның ішінде қоғамды құқық қорғау органдарымен шоғырландыру кезіндегі шаралардың тиімділігін қамтамасыз ету [2].

Пробация институты қазақстандық қоғам үшін маңызды әлеуметтік-саяси мәнге ие болады. «Бас бостандығынан айыру орындарынан босатылған және пробация қызметінің есебінде тұрған азаматтарды әлеуметтік оңалтудың тиімді жүйесін құру. Мұндай азаматтар үшін әлеуметтік оңалтудың кешенді стратегиясын және арнаулы әлеуметтік қызметтер стандартын әзірлеу» [3].

Бас бостандығынан айыруға балама шараларды енгізу векторын анықтаудың маңыздылығы өте уақтылы және мұнда пробация институты бойынша сарапшылардың көзқарасымен келісу керек. Шынында да, бұл отандық қылмыстық-құқықтық саясаттағы жаңа құбылыс және оған деген көзқарас екіұшты. Кейбіреулер оны тәуелсіз, жеке жаза түрі деп санайды және мұның өзіндік түсіндірмесі бар. Өзінің дамуының бір ғасырдан астам кезеңінде пробация институты шартты түрде соттау түрінің бастапқы түрінен жазаның тәуелсіз түріне, түрмеге қамаудың заманауи баламасына дейін бірқатар елеулі өзгерістерге ұшырады. Басқалары оны сот шешім шығарғанға дейін де (яғни сотқа дейінгі талқылау сатысында да, сот талқылауы барысында да үкім шығармай, сол арқылы соттың үкімді жариялауын кейінге қалдырып) және сот шешімі бойынша да (үкімді орындауды біраз уақытқа кейінге қалдыру) қолдануға мүмкіндік беретін институт деп түсінеді. Тағы біреулері пробация институтының қарамағында баламалы жазалардың барлық түрлерін, соның ішінде медиация немесе қалпына келтіру сот төрелігі (татуласу) институтын біріктіреді. Кейбіреулер оның функцияларын, соның ішінде күдікті ұсталған сәттен бастап құқықтық қатынастар орбитасына пробацияны және оны пенитенциардан кейінгі қайта әлеуметтендірумен аяқтауды, соның ішінде бас бостандығынан айыру орындарынан босатылған адамдарды жеткілікті түрде түсінеді. Басқалары оны жазаның тәуелсіз түрі ретінде қабылдай отырып, тар функцияларды анықтайды. Яғни, бәрі белгілі бір елдің заң шығарушысына байланысты және пробация институтының бір немесе басқа нұсқасын өзінің түсінігіне, орындылығына және оның максималды тиімділігіне сүйене отырып таңдау ғана қалады [6].

Пробация институтының мүмкіндіктерін әлемдік қауымдастық кеңінен қолданады. Алға қойылған мақсаттарға қол жеткізу үшін: қылмыскердің, оның жақын туыстарының жеке басының моральдық – адамгершілік аспектілері бейнеленетін айыпталушының немесе сотталушының жеке

басы туралы сотқа дейінгі хабарламаны (баяндаманы, есепті) сотқа беру; бас бостандығынан айыру орындарынан босатылған адамдарға көмек көрсету; бас бостандығынан айыру қадағалаудағы адамдардың әлеуметтік мінез-құлқын түзету бағдарламаларын жүзеге асыру; қылмыскер мен қылмыс құрбаны арасындағы татуласу процесін ұйымдастыруға; қылмыстық жауаптылықтан шартты түрде босатылған, шартты түрде сотталған адамдарды оларға қажетті көмек көрсете отырып қадағалауды жүзеге асыруға; үкімнің орындалуына шолу мен оның мінез-құлқы туралы ақпаратты қамтитын қадағалаушы туралы мерзімді хабарламаларды сотқа ұсынуға; тәрбие шаралары қолданылған кәмелетке толмағандарды бақылауға алуға, Қазақстанда пробация институтын зерттеу және кешенді талдау бойынша үлкен жұмыс жүргізілуде.

Алға қойылған мақсатқа қол жеткізу үшін халықаралық практикада қолданылатын пробацияның қолданыстағы үлгілері, шет елдерде пробация қызметтерінің жұмыс істеуінің оң тәжірибесін Қазақстан Республикасының Қылмыстық-атқару жүйесінің жағдайларына бейімдеу мүмкіндіктері зерделенді, сондай-ақ қылмыстық-атқару жүйесінің шартты түрде сотталғандарға әлеуметтік-құқықтық көмек көрсету мәселелері бойынша мемлекеттік органдармен және азаматтық сектормен өзара іс-қимылына ықпал ететін шаралар ұсынылды. Қылмыстық-атқару жүйесінде пробацияны енгізу бас бостандығынан айыруға байланысты емес жазаларды орындау процесінің тиімділігі мен нәтижелілігін арттыру, құқық қорғау қызметінің осы түрін құқықтық реттеу мақсаттары мен қоғамның қажеттіліктеріне сәйкес келтіру мақсатында қылмыстық жазаларды ізгілендіруге және пробация қызметін пайдалануға бағытталған шараларды қолдану заңнамасы мен практикасын жетілдіруді талап етеді. Бас бостандығынан айыру орындарынан босатылған немесе баламалы жазалау шараларына ұшыраған адамдарды қайта әлеуметтендіру

проблемаларымен тікелей байланысты пенитенциарлық-құқықтық мәселелер саласындағы теориялық білімнің тұтас массивін қайта қарау қажет болады. Тұжырымдалған міндеттерді шешу кезінде алынған нәтижелер оларды қылмыстық атқару жүйесінің, атап айтқанда пробация қызметінің практикалық қызметіне, мүдделі мемлекеттік органдардың қызметіне, сондай-ақ оқу процесіне енгізген кезде ғана белгілі бір ғылыми және практикалық құндылыққа ие болады. Соңғысы маңызды, өйткені пробация қызметкері қандай болуы керек және қоғам оған қандай талаптар қоюға құқылы деген сұрақ ашық күйінде қалып отыр. Пробация қызметі қызметкерінің үлгілік біліктілік сипаттамасын әзірлеу, оларды даярлау бойынша мамандықты және оқу орындарын айқындау талап етіледі.

Түрме қызметкерлері мен пробация қызметкерлері орындайтын жұмыстың мақсаты- адамдарды қоғамға қайта қосу және рецидивизмнің алдын алу. Осы екі ұйым үшін Бір мақсат бойынша бірлесіп жұмыс істеу өте маңызды [6].

«Әлеуметтік қалпына келтірудің» мақсаты – оның қызметіне сындарлы қатысуға қабілетті және жаңа қылмыстар жасамайтын моральдық тұрақты тұлғаның қоғамдағы өміріне оралу. Пробацияның өте маңызды мақсаты-қылмыстың қайталануын болдырмау және құқық бұзушылықтың жеке алдын алу құралдарының бірі ретінде. Пробацияның міндеттері қадағалауды пайдалана отырып, жазаның орындалуын қамтамасыз ету, сотталғандарды түзету (қоғамға оралу) процесіне көмек көрсету және құқық бұзушылықтардың алдын алу болып табылады.

Мұның бәрінің басты мәні-сот билігі жағдайында мемлекет қылмыстық заңның икемділігінің арқасында қоғамға қауіп төндірмейтін және қылмыс нәтижесінде ауыр зардаптардың туындауына жол бермейтін көптеген қылмыскерлерге белгілі бір талаптар орындалған жағдайда бас бостандығынан айыруға мүмкіндік береді [6].

Түзеу мекемелерінде бас бостандығынан айыру орындарында сотталғандар санының қалыптасқан тұрақты үрдісі және қылмыстық және қылмыстық-атқару заңнамасын ізгілендіру бойынша жүргізіліп жатқан саясат Қазақстан Республикасына халықаралық құжаттардың негізгі ережелерін одан әрі табысты іске асыруға мүмкіндік береді. Түйіндеме Қылмыстық- атқару жүйесіндегі Пробация заңнаманы және қылмыстық жазаларды ізгілендіруге бағытталған шараларды қолдану практикасын жетілдіруді талап етеді. Бас бостандығынан айыру орындарынан босатылған немесе баламалы жазалау шараларына ұшыраған адамдарды қайта әлеуметтендіру проблемаларымен тікелей байланысты пенитенциарлық-құқықтық мәселелер саласындағы теориялық білімнің тұтас массивін қайта қарау қажет болады. Зерттелетін жазаның баламасы іздестіру, одан әрі жетілдіру жағдайында және шет елдердегі қоғамға аз шығынмен салыстырмалы түрде аз қауіпті қылмыстардың алдын алу проблемаларын шешуге мүмкіндік береді, оның тәжірибесі Қазақстанда және басқа мемлекеттерде талап етілуі тиіс.

Бақылау сұрақтар

1. Қазақстан Республикасында пробацияны дамытудың негізгі кезеңдері қандай?
2. ҚР-да апробацияны қандай заңнамалық актілер реттейді?
3. Қылмыстық Әділет жүйесіндегі пробацияның негізгі қызметі қандай ҚР-да?
4. Пробацияның негізгі төрт түрі
5. Пробацияның мақсаты.

1.3. Пробация қызметінің қызметі

Қазақстан Республикасының Қылмыстық-атқару кодексінде заң шығарушы сотталғандарды ұстау жағдайларын неғұрлым егжей-тегжейлі даралауды көздеген (әдеттегі, қатаң, жеңілдетілген және жеңілдікті жағдайлар).

Бұл ретте пенитенциарлық қылмыстың алдын алумен қатар, тағы бір мақсат – бас бостандығынан айыруды өтеп жатқан адамдарды әлеуметтік оңалту көзделді.

Қойылған міндеттерді іске асыру үшін заңда оларға ауыстырылған сотталғандар жазаларын арнайы контингенттің жалпы массасынан бөлек, түзеу мекемелерінен тыс, олар жұмыс істеуі тиіс кәсіпорындарға жақын орналасқан арнайы жатақханаларда өтейтін жеңілдетілген ұстау шарттары көзделген.

Бұрынғы түзеу-еңбек заңнамасына сәйкес оң сипаттағы сотталған адамдар мынадай топтарға бөлінеді:

- түзету жолына түскен адамдар,
- түзету жолында сенімді тұратындар,
- түзетуді тікелей дәлелдеген адамдар.

Теріс сипаттама ешқашан түзету жолына түспеген адамдарға қатысты қолданылады. Ол сондай-ақ қаскүнем бұзушыларға беріледі. Қылмыстық-атқару құқығы саласындағы қазіргі заңнамада осы зерттеу жұмысында қарастырылған сотталған адамдарды түзету дәрежелерін жіктеу принциптері көрсетілмеген [7].

Тек қазір олар нөмірленген: сотталғандардың мінез-құлқының бірінші, екінші және үшінші оң дәрежесі. Басқаша айтқанда, сотталған адамдар арасындағы оң мінез-құлықты ынталандыратын құқық нормалары арасындағы күрделі шешілетін жағдай анықталады. Бұл сотталған адамдардың құқықтық жағдайын жақсарту дәрежесі мен оны түзету дәрежесі арасындағы тікелей тәуелділікті көрсететін сотталған адамдарды неғұрлым егжей-тегжейлі жіктеу қажеттілігін анықтайды [6].

Ағымдағы қылмыстық-атқару заңнамасы сотталған адамдардың құқықтық жағдайының оң дамуының 6 ерекше дәрежесін бөліп көрсетеді: сотталған адамның ағымдағы түзеу мекемесі шеңберінде өз жазасын орындауының қарапайым немесе жеңілдікті және жеңілдетілген шарттарына ауыстыру немесе басқа түзеу мекемесіне ауыстыру, ал соңғысы – шартты түрде мерзімінен бұрын босату мүмкіндігімен қазіргі жазаны ауыстыру.

Шартты түрде соттау түрінде орындалатын жаза жағдайында Пробация қылмыскердің соттан кейін жеке Мемлекеттік қызмет тарапынан мұқият және тұрақты қадағалауға берілетінін, сондай-ақ сот шығарған сынаққа ұшырайтынын болжайды, бұл өз кезегінде оның мінез-құлқына нақты заңды талаптар қоюға байланысты.

Сотталушының жеке ерекшеліктерін зерттеу, талдау процедурада шешуші рөлдердің бірін атқаратындығы атап өтілді. Алдыңғы болжам келесі элементтер бойынша құқық бұзушының жеке басын егжей тегжейлі зерттеуге және мұқият талдауға негізделген:

- психофизикалық қасиеттер
- эмоционалды қасиеттердің деңгейі мен ерекшеліктері
- жеке тұлғаның перцептивті аспектілері
- психологиялық және моральдық жетілу дәрежесі
- әлеуметтік бейімделу деңгейі
- материалдық жағдайлар
- отбасы мүшелерімен қарым-қатынас
- сотталушының басқа адамдармен қарым-қатынасының ерекшеліктері
- құқық бұзушыны жүгінуге итермелеген жағдайлар
- жанжалды шешудің қылмыстық нұсқасын қолдану зардап шеккен адамға деген жеке көзқарас
- сотталушының жасаған қылмыстағы рөліне қатынасы.

Нәтижесінде қылмыскердің жеке басының толық психофизикалық портретін қамтамасыз ете алатын осы

жаһандық зерттеуге қатысты қылмыскердің бақылауына қаншалықты сәйкес келетінін және әлеуметтік бейімделудің әртүрлі кезеңдерінде оның көмекші қызметтерінен одан әрі көмек алуды қабылдау ерекшеліктерін анықтауға болады. Қылмыскердің құрастырылған портреті қабылданған өмірлік мәселелердің шешімдерін, сондай-ақ сотталған адамның қазіргі шындыққа деген жеке көзқарасын қаншалықты түзете алатындығын, сондай-ақ оның қоғамға оралуын бағалауға мүмкіндік береді. Сондай-ақ, мұндай пробация жұмысына жеке тұлғаның әлеуметтік мінез-құлқының түзету аспектілерімен айналысатын тәжірибелі білікті психологтар мен мамандарды тартудың маңыздылығына ерекше назар аудару қажет. Алайда, жоғары білікті кадрларды ғана емес, сонымен қатар тиісті кәсіптік бейіндегі жоғары оқу орындарында оқуын аяқтаған жас мамандарды да тартуға болады.

Құқық бұзушылық жасаған адамға қатысты тағайындалған жазаны және жауапкершілік дәрежесін ауырлататын да, жеңілдететін де мән-жайлар ҚР ҚК 53 және 54-баптарына сәйкес айқындалады. Аталған жағдайлардың барлығы бір-біріне ұқсас және олардың маңыздылық деңгейі бойынша қылмыс жасаған қылмыскердің жеке басының әлеуметтік қауіптілік дәрежесін өте дәл сипаттайтын мәліметтерге ұқсас.

Сот көмелетке толмаған қылмыскерге, атап айтқанда жасөспірім қылмыскерге қатысты тәрбиенің ерекшеліктері мен өмір сүру жағдайларын, сондай-ақ психикалық даму аспектілерін ескереді [8].

А. Ағыбаев өз еңбектерінде соттың мынадай маңызды жағдайларды ескеру қажеттігін атап көрсетеді: «белгілі бір құқық бұзушылық жасаған адамға қатысты келтірілген жаза оның отбасының және оның тікелей асырауындағы адамдардың кейінгі өмір сүру жағдайларына айтарлықтай әсер етеді».

Сондай-ақ, пробация институтының қызметі таралмайтын жағдайларды атап өткен жөн. Қазіргі уақытта мұндай жағдайларға келесі жағдайларды жатқызуға болады:

- қылмысты қайта жасаған тұлғалар;
- өтелмеген немесе алынбаған соттылығы бар тұлғалар;

Мұндай қатаң ереже, көбінесе, тек түрмелерде бас бостандығынан айыруға сотталған адамдарға және бұрынғы соттылығы бар адамдарға қатысты.

Мұндай тұжырым Қазақстан Республикасы Жоғарғы Соты Пленумының негізгі ережелерін талдау негізінде тұжырымдалды. Осы құжаттың мәтініне сәйкес негізгі жағдайларды бекітуге болады. Қазіргі уақытта сот бірнеше жағдайда сотталған адамның жазаны орындау мерзімін өзгертуге, заңнамалық тәртіппен бекітілген құқыққа ие емес:

- егер сотталған адам ағымдағы жағдайға дейін жасаған қылмысы үшін сотталған болса және оған бұрын бас бостандығынан айыру түрінде жаза қолданылған болса;

- сотталған адамды түрмеде шартты түрде бас бостандығынан айыруға не оған қатысты шығарылған үкімді, егер оның бұрынғы соттылығы ешқашан алынбаған немесе заңнамада қабылданған тәртіппен өтелмеген жағдайда, оған қатысты шығарылған үкімді орындау мерзімін ұзартуға құқылы.

ҚР ҚАК сәйкес «сынақ мерзімі сот үкімі заңды күшіне енген сәттен бастап есептеле бастайды» (ҚР ҚАК 183-бабының 1-бөлігі). Мұндай сынақ кезеңінің ұзақтығы бір жылдан үш жылға дейінгі мерзіммен айқындалуы мүмкін (ҚР ҚК 63-бабының 3-бөлігі). Уақыт өте келе бақылаудың сынақ мерзімінің жоғарғы шекарасының айтарлықтай төмендеуі байқалды.

Қазақстан Республикасының ҚК-де шартты түрде мерзімінен бұрын босатуды сотталған адам нақты өтегеннен кейін ғана қолдануға болады: а) ауырлығы онша емес және орташа іс-әрекеттер үшін тағайындалған жаза мерзімінің кем дегенде 3/1 өтегеннен кейін; б) ауыр қылмыс жасағаны үшін

жаза мерзімінің жартысын; в) жаза мерзімінің 3/4 кем емес, аса ауыр қылмыс жасағаны үшін (ҚР ҚК 72-бабы.).

Қылмыстық заңнамада бекітілген шартты түрде мерзімінен бұрын босату негіздерін белгілеуге назар аудару қажет. Қылмыскер, егер сот шешімі бойынша оны толық мөлшерде өтеу қажет болмаса, жазадан босатылады [8].

Шартты түрде мерзімінен бұрын босатылған жағдайда, сот қылмыскердің жеке басының ерекшеліктерін зерттеп, жазаны жүзеге асыру кезінде пайда болған белгілерге ерекше назар аударуы керек. Қазақстан Республикасының ҚАК жазасын ішінара өтеп үлгерген адамдарды сынақ режиміне ауыстыру рәсімі бекітілді. Атап айтқанда, сотқа жазаны орындайтын орган немесе мекеме енгізген ұсыныста «...сотталушының жеке басын және оның мінез-құлқын, сондай-ақ өтеу кезінде еңбекке және оқу процесіне деген көзқарасын сипаттайтын деректер болуы керек».

Тиісінше, сот жазаның нақты орындалуын бақылайтын мемлекеттің тиісті органының ұсыныстарына сүйене отырып, шартты түрде босатуды тағайындау туралы мәселені шешеді.

Бас бостандығынан айырылғандарға қатысты тек колониялар мен түрмелердің әкімшілігі бақылау жүргізеді. Әскери қызмет бойынша жазаға тартылғандарға үкім шығарылғандарға қатысты бұл құқықты осы әскери бөлімнің командирі береді.

Қылмыстық-атқару заңнамасында шартты түрде босатуды қолдану негіздерінің критерийлері көрсетілген. Бұл сотталушының оқу мен еңбекке деген көзқарасын сипаттайтын мәліметтер. Сотталғанның орта білім деңгейі жоқ 30 жасқа дейінгі сотталған адамдар түзеу мекемесінде болған кезеңде оны алуға міндетті.

Мұндай ереже азаматтардың құқықтары мен бостандықтарының халықаралық стандарттарының талаптарына сәйкес келеді.

Сонымен қатар, «сотталғандардың орта білім алуға деген ұмтылысы белсенді түрде көтермеленеді, сондай-ақ оларды түзету дәрежесін белгілеу кезінде ескеріледі». Сонымен, тұлғаны қайта әлеуметтендірудің маңызды көрсеткіші анықталады-бұл білім беру қажеттілігін түсіну, сонымен қатар оны өзектендіру. Көрсеткіш сабаққа қатысу жиілігінде және оқу тәртібін сақтауда, сондай-ақ адамның өзін-өзі тәрбиелеу деңгейін дамытуда анықталады [7].

Сотталған адамның еңбекке деген көзқарасына қатысты ол бас бостандығынан айыру және түзеу жұмыстары түрінде жазасын өтеп жатқан адамдардың еңбек қызметін жүзеге асыру жалпыға бірдей міндетімен тығыз байланысты. Сонымен бірге, осы жаза қолданылған сотталғандар еңбек қызметіне осыған ұқсас негізде тартылады «...денсаулық жағдайы және оларда бар мамандық».

Сотталушының «қоғамға оралу» ниетін куәландыратын деректерге оның «тәрбиелік сипаттағы рәсімдерге белсенді қатысуы» да жатады. Мұндай жұмысты жүргізу үшін жауапкершілік, заңға сәйкес, бостандықты шектеу түріндегі жазаның орындалуын бақылауды қажет ететін пробация қызметіне жүктеледі.

Көрсетілген фактілерге сүйене отырып, қылмыскердің жеке басына байланысты шартты түрде мерзімінен бұрын босатуды қолданудың негіздері оның мекеме әкімшілігі жүргізетін еңбекке, оқуға және тәрбие жұмысына деген адал көзқарасы болуы мүмкін деп болжауға болады. Сонымен қатар, пробацияны тек мекеме әкімшілігімен қақтығысатын сотталған адамның мінез-құлқын аударуға кедергі түрінде қарастырудың қажеті жоқ, бұл оның заңсыз немесе қадір-қасиетін төмендететін талаптарды орындаудан бас тарту түрінде көрінеді. Белгіленген жанжал сотталушыда «пассивті қарсылық» тудыруы мүмкін, бұл тәрбие мен оқу іс-шараларынан жалтаруда көрінеді. Бірақ бұл сотталған адамның құқық бұзушылық мінез-құлқын ұстанғысы келмеуі деп түсінілмейді, сәйкесінше мекемеде сотталған

адамдардың тәртіптік теріс қылықтарына әсер ететін жағдайларды егжей-тегжейлі зерттеу қажет. Сотталған адамның оқуға және еңбекке деген оң көзқарасы оған ҚР Қылмыстық-атқару заңнамасында көзделген көтермелеудің әртүрлі нысандарын қолданумен расталады.

Бақылау сұрақтары

1. ҚР-да пробацияны іске асыруда қандай проблемалар мен сын-қатерлер бар?
2. Пробацияны қолдаудағы қоғамдық ұйымдардың рөлі қандай?
3. Шартты түрде мерзімінен бұрын босату
4. Сотталған адам ағымдағы жағдайға дейін жасаған қылмысы үшін сотталған болса және оған бұрын бас бостандығынан айыру түрінде жаза қолданылған болса
5. Сотталушының жеке ерекшеліктерін зерттеу, талдау процедуралары.

2 тарау Қазақстандағы пробация тарихы

2.1. Пробацияның заңнамалық базасы мен құрылымы

Пробация қызметі қызметкерлерінің сотқа дейінгі кезеңдегі жұмысы екі негізгі аспектіден тұрады:

- 1) сотқа дейінгі баяндама жасау;
- 2) әлеуметтік-құқықтық көмек бағдарламасын әзірлеу және оны көрсету.

ҚР «Пробация туралы» Заңының 14-бабына сәйкес «сотқа дейінгі баяндама құқық бұзушы туралы деректерді қамтитын кешенді ақпарат ретінде түсініледі: айыпталушының немесе күдіктінің жеке тұлғалық сипаттамасы; заң және әлеуметтік көмек көрсету жөніндегі жеке әзірленген бағдарламада көзделген іс-шараларды орындау немесе орындамау; толық немесе ішінара пробация

қызметінің ұсынымдары мен нұсқауларын орындау; оның көмегін қабылдау немесе қабылдамау».

Қазіргі уақытта пробация институтының әлеуметтік-құқықтық аспектісі өте қиын жағдайда және оның жүктемесі бастамашыл үкіметтік емес ұйымдарда басым бөлігінде жатыр. Рас, үкіметтік емес ұйымдар барлық құқық бұзушылармен емес, сотталған адамдардың нақты санаттарымен байланыс орната отырып жұмыс істейді, олардың арасында: бас бостандығынан айыруға сотталған және бастапқы кезеңде түрмелерден босатылған адамдар бар [1].

Пробация туралы заңның ең маңызды бөлігі оның құрылымында пробация институты қызметтерінің ҚР басқа әлеуметтік институттарымен өзара іс-қимылының тәсілдерін, әдістерін, тетіктерін, құралдары мен нысандарын біржақты айқындайтын нақты қағидаттар мен нормаларды қамтуы тиіс деп болжанады:

- қоғамдық құрылымдар;
- мемлекеттік органдар;
- қайырымдылық ұйымдары;
- діни бірлестіктер;
- жалпы қоғам;
- волонтерлер-еріктілер; бизнес құрылымдары.

Пробация институтының әртүрлі аспектілеріне жоғары қызығушылық қазіргі уақытта мемлекеттік құрылым органдарында жекелеген сыртқы ресурстармен және олардың құрылымдарымен сенімді және тиімді жұмыс істейтін байланыс механизмінің жоқтығымен анықталады.

Пробациялық қызметтің кадрлық әлеуеті мен резервіне ерекше назар аудару қажет. Зерттеу нәтижелеріне сәйкес, аймақтық пробация қызметтерінің құрамына кіретін азаматтардың санаттарын тұжырымдауға болады, оларға мыналар жатады:

1) Нақты пробация қызметінің аға және қатардағы инспекторлары. Олар бұрын аттестатталған мемлекеттік қызметшілерден іріктеліп, штатқа анықталады.

Мұндай пробация инспекторларының өкілеттіктері мен міндеттері негізгіге жатқызылуы керек:

- бақылау және қадағалау функцияларын жүргізу
- ағымдағы сәтте пробация қызметінің тікелей бақылауында болған адамдарға;
- жазалау функциялары;
- коммуникативті функцияны қолдау және ұйымдастыру
- мемлекеттік деңгейдегі қызметтер мен органдар мен басқа да қоғамдық ұйымдар арасындағы өзара іс-қимыл;
- сотталған адамға қатысты жүзеге асырылатын іс-шараларды жалпы үйлестіру.

Ұсынылып отырған инспекторлар штатын жас мамандарды тарту арқылы, бірақ міндетті шартты орындай отырып: жоғары заң білімінің болуы арқылы қалыптастыруға болады.

2) пробация қызметінің қоғамдық қызметкерлері, оларға азаматтық мемлекеттік қызметшілер жатады.

Әлеуметтік қызметкерлер штаты келесі гуманитарлық мамандықтар бойынша жоғары білімі бар білікті мамандардан құралуы керек: «Психология және педагогика»; «Әлеуметтік жұмыс».

3) пробация қызметінің психолог-педагогтері, сондай-ақ оларға азаматтық мемлекеттік қызметшілер жатады.

Психолог-педагогтар штатын «Психология және педагогика» мамандығы бойынша жоғары гуманитарлық білімі бар мамандардан ғана қалыптастыру қажет. Тиімді шешім пробация қызметінің штатына психолог-педагогтар саласындағы азаматтық мамандарды олардың еңбегіне сағаттық ақы төлеу шарттарымен тарту мүмкіндігін айқындау болады.

Психолог-педагогтар мен әлеуметтік қызметкерлерді тарту үшін ЖОО түлектерін тұрғылықты жері бойынша өңірлік пробация қызметіне қайта бөлу арқылы тиісті

мамандықтар бойынша жас мамандар ретінде жұмысқа орналастыру мүмкіндігін зерттеу ұсынылады;

4) пробация қызметінің еріктілері.

Еріктілер – оларды пробация қызметінің ерікті көмекшілері ретінде анықтауға болады. Еріктілер пробация қызметінің қызметкерлеріне жоғары тұрған органдар айқындайтын салада ерікті көмек көрсетеді. Волонтерлер құрамына Құқықтану мамандықтарының студенттері мен түлектері кіруі мүмкін;

- Медицина;
- Педагогика;
- Психология.

Сондай-ақ, бұл мәселеге жеке қызығушылығы бар басқа да бейбіт тұрғындар.

Сонымен қатар, еріктілер штатын қылмыстық жазаларды орындау саласындағы жобаларды іске асыратын үкіметтік емес ұйымдар мен өзге де қоғамдық құрылымдардың қызметкерлері толықтыра алады.

Сотталған адамдарға кең бейінді әлеуметтік қызметтер көрсету саласындағы өз қызметін іске асыратын мүдделі үкіметтік емес ұйымдардың құқықтық мәртебесіне, құзырет деңгейіне және оларға жүктелетін өкілеттіктеріне және олармен өзара іс-қимыл ерекшеліктеріне, сондай-ақ Волонтерлік қызметті қаржылық және материалдық емес уәждеу тетігіне ерекше назар аудару қажет.

Қазақстан Республикасында бар пробация қызметі қылмыстық атқару жүйесінен тұратын негізгі іргелі, өзінің дамуының алғашқы сатысында тұрған жас және дамушы институт болып табылады. ҚАЗ пробациялық қызметінің кейбір теориялық және практикалық мәселелері осы жұмыста қозғалған, бірақ сонымен бірге осы институт шешетін және одан әрі зерттеуді, пысықтауды және зерттеуді қажет ететін басқа да мәселелердің кең ауқымы бар.

Әрі қарай пробация қызметі заңнамалық реттейтін негізгі ережелердің тізімі берілген:

- шартты түрде соттауды тағайындайтын атқарушы билік органы (сот) пробациялық бақылауды ғана емес, сотталған адамға орындауға тиісті нақты міндеттерді де тағайындайды;

- сотталушы үшін сынақ мерзімі ұлғайған кезде шартты түрде сотталғандарға заңнамалық деңгейде неғұрлым қатаң пробациялық бақылау белгіленеді;

- сот шартты түрде сотталған адамдар үшін тағайындайтын міндеттер міндетті сипатқа ие болып қана қоймай, оларды тиісінше орындамағаны немесе орындамағаны үшін қосымша жауапкершілік нақтыланады;

- қылмыстық-атқару инспекциясының инспекторы шартты түрде сотталған адамға қатысты ҚР ӘҚБтК-нің 440-бабына сәйкес әкімшілік құқық бұзушылық туралы хаттама жасауға құқылы.

Жақында ҚАЖ инспекторының бұрын аталған барлық шараларды қолдану мүмкіндігі болмады, бұл шартты түрде босатылған адамдардың әлеуметтік мінез-құлқының алдын-алу тәжірибесінде теріс көрініс тапты. ҚАЖ пробация қызметі бақылаудағы және пробациялық бақылаудағы адамды есепке алу процесінде келесі әрекеттерді жүзеге асырады:

- 1) сотталған адамның жеке басын егжей-тегжейлі зерделеуді жүзеге асырады, оның білім деңгейін, әлеуметтік жүктемесін, денсаулық жағдайын, тұрғылықты жері бойынша жағдайларын және әлеуметтік-құқықтық көмектің қажетті көлемін белгілеуге әсер ететін басқа да маңызды ақпаратты белгілейді;

- 2) қылмыстық атқару инспекциясының пробация қызметіне тіркелу үшін міндетті түрде келетін күндерін айқындайды, сондай-ақ шартты түрде сотталған азаматқа қатысты әлеуметтік-құқықтық көмек көрсету, пробациялық бақылауды жүзеге асыру және тоқтату тәртібін түсіндіреді;

3) сотталған адамға сот жүктеген барлық міндеттерді орындау тәртібін, оның ішінде осы міндеттерді орындамағаны үшін жауаптылыққа тарту тәртібін түсіндіреді.

Сотталушының жеке басын және оның қазіргі өмірлік жағдайын зерттеу нәтижесінде ҚАЖ пробация қызметі әлеуметтік-құқықтық көмек көрсету жүзеге асырылатын жеке бағдарламаны әзірлейді. Әзірленген бағдарламаның көшірмесі білім беру органдарына, денсаулық сақтау органдарына, жергілікті атқарушы органдарға және өзге де мемлекеттік және мемлекеттік емес ұйымдарға жіберіледі.

Сотталғандарға медициналық қолдау мемлекеттік денсаулық сақтау мекемелерінде өтеусіз негізде көрсетіледі.

Сотталған азаматта орта білім болмаған жағдайда, ол тұрғылықты жері бойынша мәжбүрлеп оқытуға мемлекеттік оқу орындарына жіберіледі.

Сотталған адамға көмек көрсету жөніндегі шаралар тізіміне шартты түрде сотталған адамды жұмысқа орналастыру кіреді, сотталғандар мынадай іс-шараларға тартады: жұмыс орындарының квотасы бойынша жұмысқа орналастырылады; ауыл шаруашылығы жұмыстарына (маусымдық уақытта); инвестициялық және ұлттық жобалар шеңберінде. Егер шартты түрде сотталған азаматқа өзге көмек қажет болса, онда пробация қызметі сотталған адамның бағдарламасының көшірмесін оның тұрғылықты жері бойынша белгілі бір ұйымдарға жібереді.

Осы ұсынымдар және нәтижелер негізінде қылмыстық сот ісін жүргізу шеңберінде қандай да бір себептермен болған адамдардың өмірлік маңызды және қажетті құқықтары мен мүдделерін қамтамасыз ету Қазақстан Республикасы Қылмыстық-атқару және қылмыстық заңнамасының теориялық аспектілерін, сондай-ақ практикалық аспектілерді келешекте кезең-кезеңімен жетілдірусіз мүмкін емес деген тұжырым жасауға мүмкіндік

береді қылмыстық-құқықтық базаға енгізілген өзгерістерді іске асыру [7].

Заң саласында әрбір сөз үлкен рөл атқара алады, егер ол ойластырылмаған болса, сотталған адамға қатысты қабылданған жаза шараларына қатысты өте жағымсыз салдарға әкелуі мүмкін. Осылайша, пробация институтының егжей-тегжейін тікелей реттейтін, сондай-ақ онымен жанама түрде өзара әрекеттесетін нормативтік-құқықтық құжаттар мұқият пысықталды. Осындай зерттеу негізінде қазіргі кезде қолданылып жүрген «егер сот қорытынды жасаса» деген тіркесті дәлірек түзетуге қатысты ұсыныстар жасалды. Мұндай дәлсіздік бүгінде сотталған адамның жазасын өтеу ерекшеліктеріне, сондай-ақ оның болашақ өміріне тікелей әсер ететін жоғары деңгейдегі субъективизм мен ұсынылған жазалардағы қателіктерге әкеледі.

Осыған сәйкес, Қазақстан Республикасының аумағында пробация институтының дамуы мен жұмыс істеуіне қатысты барлық ұсыныстар бірінші және ең алдымен нормативтік құқықтық базаны дамытуға, содан кейін ғана оны пробация қызметтері базасында практикалық іске асыруға дейін азаяды.

Сондай-ақ, назар аудару қажет маңызды аспект пробация институты мен қоғам өмірінің басқа салалары арасында байланыс орнату болып табылады, атап айтқанда: психология, әлеуметтану, философия және құқықтану салаларындағы жас және қалыптасқан мамандар қатарынан пробация қызметі инспекторларының штатын қалыптастыру мәселелері бойынша; институтты қоғамда танымал ету, оны еріктілер, мемлекеттік емес ұйымдар мен бизнес құрылымдар үшін тарту;

Мұндағы маңызды аспектілердің бірі-бұрынғы сотталған адамдарды өз үйірмесіне қабылдауға қатысты қоғамдағы ағартушылық қызметті атап өтуге болады, бұл бұрынғы жағдайда өмірге қайта бейімделуге көмектеседі.

Бақылау сұрақтары

1. Пробация қызметі қызметкерлерінің сотқа дейінгі кезеңдегі жұмыс аспектілері
2. Сотқа дейінгі баяндама жасау дегеніміз?
3. Әлеуметтік-құқықтық көмек бағдарламасын әзірлеу және оны көрсету.
4. Сотталғандарға медициналық қолдау.
5. Сотталған адамға көмек көрсету жөніндегі шаралар тізіміне не кіреді?

2.2. Ағымдағы мәселелер мен қоңырауларды талдау

Шетелдердің заңнамасында қылмыстық қудалауға ұшыраған адамдарды әлеуметтік оңалтумен және қайта интеграциялаумен ұштастыра отырып, бас бостандығынан айыруға байланысты емес жазаларды орындауға қатысты қолданылатын қылмыстық қадағалауды пробациялау деп түсіну болып табылады. Мақалада әр түрлі елдерде қолданылатын «пробация» терминінің анықтамасы зерттелді.

Кейбір елдерде пробация қылмыстық жазаның бір түрі ретінде қарастырылады, бірақ бас бостандығынан айырумен байланысты емес, басқаларында қылмыстық қадағалау, олардың мінез-құлқын бақылаумен бірге қылмыстық қудалауға ұшыраған адамдардың құқықтарын бейімдеу, қорғау ретінде қарастырылады. Соңғы жылдары елімізде жазаны орындау жүйесін жетілдіру, рецидивизмнің алдын алу, сотталғандарды моральдық тұрғыдан түзету және әлеуметтік бейімдеу жұмыстарының тиімділігін арттыру мақсатында көптеген шаралар жүзеге асырылуда.

Атап айтқанда, Қазақстан Республикасының 2016 жылғы 30 желтоқсандағы «Пробация туралы» заңы негізінде пробация қызметі құрылып, өз қызметін бастады. Шет мемлекеттердің пробация институтын қолдану тәжірибесі көрсеткендей, бұл институт криминологиялық рецидивизммен байланысты қайталанатын қылмыстарды

азайту арқылы жалпы қылмыстардың алдын алады, қылмыстық тұлғаны одан әрі криминализациялауды шектейді, «түрме тұрғындарының» азаюына тиімді ықпал етеді, мемлекеттік түзеу мекемесінің шығындарын азайтады (латынша *penitentiaria* – түзету).

Пробация қызметі алғаш рет Англияда 1887 жылы енгізілді, бұл «сынақ» дегенді білдіреді. Халықаралық тәжірибеде ол бас бостандығынан айыруға байланысты емес, яғни сот үкімімен немесе ұйғарымымен бас бостандығынан айыруға байланысты емес үкімдерге сотталған адамдардың үкімдерді орындауы мен бақылауын қамтамасыз етумен айналысады.

Сынақ мерзімін қолдану бойынша ең үлкен тәжірибе Біріккен Корольдікте жинақталды, онда бұл мекеме балама жазалардың негізі ретінде дамыды. Ал өткен ғасырдың 30-40-шы жылдарында шарықтау шегіне жеткен пробация қылмыскерлердің шамамен 30% – *applied* қолданылды. Қазіргі уақытта пробация қызметінің қызметі бірнеше функцияларды реттеуге баса назар аудара отырып, 1991 жылғы қылмыстық сот төрелігі туралы заңмен реттелді. Бірінші функция жеке тұлғаның қоғамнан бөлінуіне байланысты емес жазаларды орындаумен байланысты, оған жаппай жазалау және шартты түрде үкім шығару жатады. Сынақ мерзімі тағайындалған кезде сотталған адам сынақ мерзімінің бақылауына ауыстырылады, оның мерзімі 1 жылдан 3 жылға дейін болуы мүмкін. Бақылау сот үкімі оқылғаннан кейін немесе оған дейін күшіне енуі мүмкін, бірақ құқық бұзушының жеке басы анықталғаннан кейін ғана.

Әлеуметтік-құқықтық оның жеке басын сипаттайтын арнайы баяндама дайындалғаннан кейін зерттеледі және жүзеге асырылады. Пробация қызметкерлерінің пікірінше, мұндай зерттеу адамды оңалту мүмкіндігі туралы мәселені шешу үшін қажет.

Ықтималдықтың тағы бір функциясы-қылмыс құрбандарына көмек көрсету. Х. Ривз өзінің зерттеуінде пробация қызметінің қызметкерлері жәбірленушілерден немесе олардың отбасыларынан «қылмыскердің бостандығына қаншалықты алаңдайтынын» анықтауы керек деп жазады [9]. Жәбірленушінің бұл мәселедегі мақсаты-егер құқық бұзушылық құрбаны қылмыскермен өмір сүрсе, алаңдаушылықты тергеу орналасқан жеріне, жұмысына, оның бүкіл ел бойынша қозғалысына және басқа факторларға алаңдай отырып, пробация қызметкері белгілі бір жағдайларда пробациялық бақылауға алынған адамға белгілі бір шектеулер қояды. Пробацияның тағы бір функциясы-пробация қызметі қызметкерлерінің медиация процестеріне қатысуы (тараптарды татуластыру кезіндегі медиация) және құқық бұзушылардың психологиялық мінез-құлқы түзету бағдарламаларын қолдану болып табылады. Жоғарыда айтылғандардан Ұлыбританияда пробация қызметі қылмыстың алдын алудың өте тиімді құралы болып табылатынын көруге болады. Қазіргі ағылшын қылмыстық заңнамасына сәйкес сынақ мерзімі бас бостандығынан айырудың балама түрі болып табылады. Заңнамалық сынақ мерзімі қолданылуы мүмкін қылмыс онша маңызды емес қылмыстарды, жеңілдететін мән- жайлардың болуын, қылмыскердің әлеуметтік ерекшеліктерін (оның жасын) анықтайды, глигидің жағдайы және бұрынғы өмір салты) осы қылмыстарды жасағаны үшін бас бостандығынан айыру жазасын онымен байланысты бірқатар негіздер болған жағдайда қолданбауға мүмкіндік береді [10]. Бұл сотқа қылмыс жасағаны үшін жазаны таңдау кезінде бас бостандығынан айырудың орнына кінәлі адамға қатысты сынақ режимін қолдану туралы шешім қабылдауға құқық береді, бұл үкім шығарудың кешігуін білдіреді. Құқық бұзушы сынақ мерзімінің ұзақтығын бұзған жағдайда, бірінші жасаған қылмысы үшін жаза тағайындалады, онда

құқық бұзушы 14 жасқа толады, содан кейін сынақ мерзімі тек осы адамның келісімімен жүзеге асырылады [10].

Германияда пробация Институты өзінің құқықтық құрылымына сәйкес жазаны орындаудың шартты түрде кешігуі болып табылады. Германияның қылмыстық заңнамасына соттың мәліметінше, бір жылға дейін бас бостандығынан айырылған және сотталған адамдар болашақта қылмыс жасамауға, өз әрекеттеріне өкінуге және бұл туралы оң пікір білдіруге уәде берген жағдайда шартты түрде үкім шығарады. Кейде айналасындағылардың сотталушы туралы өте жақсы пікірлерін, сотталушының мәліметтерін, өмір сүру деңгейін, жасалған қылмыстардың себептері мен жағдайларын зерттей отырып, сот неғұрлым қатаң жаза тағайындауды, атап айтқанда, 2 жылға дейін бас бостандығынан айыруды кешіктіруі мүмкін. Неғұрлым ауыр жазаны кейінге қалдыру сотталған адам үшін 2 жылдан 5 жылға дейінгі сынақ мерзімін қарастырады және бұл мерзім өзгермелі, яғни оның қысқаруын емес ұзартылуы сотталушы болған кезеңде оған қойылған шарттардың орындалуына байланысты сот та болды [11].

Пробация сот тағайындаған көмекшінің бақылауымен жүзеге асырылады, сонымен қатар сотталушыға зиянды өтеу, қоғамдық жұмыстар сияқты қосымша міндеттемелер жүктеледі, бірақ қылмыстық заң нақты мүмкін емес міндеттерді жүктеуге тыйым салады.

Жапонияда сынақ мерзімі жазаның орындалуын кешіктіруге негізделген [11]. Жазаны орындауды тоқтата тұру келесі жағдайлар болған кезде қолданылады:

- үш жылдан аспайтын мерзімге бас бостандығынан айыру немесе 500 000 ¥ аспайтын айыппұл:

- айыпталушының бас бостандығынан айырылуына немесе одан да ауыр жазаға тартылуына байланысты соттылығының болмауы;

- айыпталушының бұрын соттылығы болған, бірақ оны қабылдағаннан кейін бес жыл ішінде басқа мәжбүрлі еңбекке

тартылуымен бірге бас бостандығынан айыру жазасы бар егер үкім шығарылмаса немесе одан да ауыр жаза қолданылмаса.

Жапонияда да сынақ мерзімі үкім заңды күшіне енген күннен бастап 1 жылдан 5 жылға дейін. Пробация кезінде сотталған егер сот белгілеген міндеттемелер барлық ережелермен орындалса, басқа әлеуметтік әрекеттерді жасамаңыз және соттың жазаны тоқтата тұруы жарамсыз болады; егер бұл орындалмаса, жаза өз нәтижесін береді. Керісінше, егер сынақ мерзімінде сот белгілеген міндеттемелер бұзылса және ол қайтадан қылмыс жасаса, жазаны тоқтата тұру алынып тасталады және бұрын шығарылған үкім күшіне енеді [11].

АҚШ-тың қылмыстық заңнамасында сынақ мерзімі қылмыстық жазаның көрінісі болып табылады, оның негізін екі институт құрайды-шартты түрде үкім шығару және үкімнің орындалуын кешіктіру. Мекемені реттейтін федералдық заң 1925 жылы қабылданды және бүгінгі күнге дейін сынақ мерзімін тағайындау барлық штаттардың қылмыстық заңнамасында қарастырылған. Сынақ мерзімінде өлмеу шектеулері барлық штаттар үшін бірдей және, әрине, оларға ұзақ мерзімге бас бостандығынан айыру, өмір бойына бас бостандығынан айыру немесе өлім жазасы жатады. Бірақ штаттарда сынақ мерзімі бірдей емес. Бір мемлекетте ол бас бостандығынан айыру жазасына дейін қолданылады, екінші мемлекетте сынақ мерзімі соттың қарауында болады, тағы да кейбір мемлекеттерде белгілі бір қылмыстар үшін ең жоғары сынақ мерзімі нақты белгіленген.

Жоғарыда айтылғандардың қорытындысы бойынша келесі ұсыныстар әзірленді. Көптеген дамыған демократиялық мемлекеттерде сынақ мерзімі туралы заң қолданылды.

Қазақстан Республикасында сондай-ақ сот тағайындаған түзетуді, бас бостандығын шектеуді, белгілі бір құқығынан айыруды және қоғамдық жұмыстарға міндетті

жазаларды орындауды реттейтін бірыңғай нормативтік құқықтық құжатты қабылдау қажет. Сондай-ақ шартты түрде сотталған және жазасын өтеуден бұрын шартты түрде мерзімінен бұрын босатылған адамдардың мінез-құлқын бақылау. Мұндай заң соттың пробациялық бақылаудағы адамдарға қатысты шектеулері мен міндеттемелерін орындауын, пробациялық бақылауды жүзеге асыруды, пробациялық бақылаудағы адамдарды әлеуметтік қорғауды қарастырады бұл бейімделу шараларын анықтау мен жүзегеасыруды қамтитын жалғыз нормативтік құқықтық акт болады.

Пробация институтының пайда болуы англо-саксон құқығы елдерінде бұрынғы сотталғандарды қайта тәрбиелеу тәжірибесімен байланысты. Оны құру бастамасы АҚШ, Бельгия, Франция, Ұлыбританияға тиесілі. Бұрынғы сотталғандарды қолдау жүйесін құрудың алғашқы тәжірибесі туралы мәселе 1872 жылы Лондонда өткен бірінші түрме конгресінде белсенді түрде талқыланды [9].

Пробация институтын құрудың бастамашысы Фредерик Райнер болды, Англикан шіркеуінің қоғамының еріктісі. Ол сот билігінде болған адамдарға моральдық және материалдық қолдау көрсетуді ұсынды. Соның нәтижесінде мемлекет көлемінде 1887 жылы алғаш рет сотталғандарды сынау туралы заңы қабылданды.

Қазіргі кезеңде пробация институты халықаралық келесі құжаттардан орын алған: БҰҰ 29 қараша 1985 жылғы минимальды стандарт туралы ережесінің бір бөлігі кәмелетке толмағандарға пробацияны қолдануға арналған, 1990 жылы 14 қарашадағы түрмеге жабуға байланысты емес шараларға қатысты Токио ережесі, 2010 жылғы пробация туралы Европа кеңесінің ережесі.

Қазіргі кезде пробация институты әртүрлі нұсқаларда АҚШ және Европа елдерінде қолданылады. Ол жаза түрі ретінде, сотталғандарды түзеу процессі ретінде және қылмыстық жазаны орындау жүйесі ретінде қолданылады.

Пробация қызметі шет мемлекеттерде әртүрлі органдардың жүйесінде болады, соттың, әділет министрлігінің және прокуратураның құрамында болады.

Пробация қызметінің жұмысында жасалған қылмыстың сипаты ескерілмейді. Түзелу мүмкіндігі қылмыс жасаған кез келген субъектіге беріледі. Ең бастысы, адам жақсы жағына өзгеруге және оған бар күшін салуға дайын екендігін білдіру. Пробацияға мұндай көзқарас сотталушының қоғамдағы өмірге әлеуметтік-психологиялық қайта бағдарлануына және қылмыс жасаудан бас тартуға дайын болуына бағытталған [10].

Шетелдегі пробация қызметін салыстырмалы-құқықтық талдау оны әртүрлі аспектілерде қарастыруға мүмкіндік береді: «Пробация туралы» Қазақстан Республикасының 2016 жылғы 30 желтоқсандағы No38-VI заңында пробация дегеніміз – санаттары заңмен айқындалған адамдардың қылмыстық құқық бұзушылықтар жасауының алдын алу үшін олардың мінез-құлқын түзеуге бағытталған бақылау және әлеуметтік-құқықтық сипаттағы қызмет түрлері мен жеке айқындалатын шаралар жүйесі [1].

– сотталғанның қоғамда болу шартында, арнайы қызметтің қадағалауында белгілі бір мерзімге тағайындалған шектеулерді бұзу бас бостандығына әкелетін қылмыстық жаза түрі ретінде;

– сотқа жасалған іс-әрекеттің сипатына сәйкес үкім шығаруға көмектесу мақсатында қылмыскердің жеке басын зерттеуді қамтитын сотталғанды түзету процесі ретінде (осы адамға пробация қолдану мүмкіндігі); қадағалау шарттарын, түзетудің жеке бағдарламасын және оны іске асыру жөніндегі шараларды айқындау мақсатында қылмыскердің жеке басының психологиялық-әлеуметтік ерекшеліктерін анықтау (пробация туралы шешім шығарылған жағдайда), қоғамдық ұйымдардың, ерікті көмекшілердің қатысуы (мұндай қатысу сотталған адамның қоғамдағы әлеуметтік байланыстарын дамытуға ықпал ететін негізгі факторлардың бірі ретінде қарастырылады);

– осы қылмыстық жазаны орындау жүйесі ретінде: пробация қызметі қызметкерлерінің сотқа дейінгі функциясын (құқық бұзушы туралы ақпарат жинау, қылмыскердің жеке басы туралы алдын ала әлеуметтік баяндама жасау); пробация қызметі қызметкерлерінің процестік қызметін (сот отырыстарына қатысу, сотқа әлеуметтік баяндама ұсыну), сондай-ақ (соттан кейінгі) сүйемелдеу функциясын шығару және күшіне ену фактісі бойынша қамтиды сот үкімінің заңды күшіне енуі (сотталғандарды қадағалауды және оны арнайы бағдарлама негізінде қайта әлеуметтендіруді жүзеге асыру) [3].

Шет мемлекеттерде пробация қызметкерлеріне келесідей талаптар қойылады: оларды лауазымға тағайындауда ізгілігіне, кәсібилігіне және жеке басының сапалық қасиетіне назар аударылады.

Кейбір еуропалық мемлекеттерде Дания, Австрия, Испания, Норвегия, Ирландия, Шотландия, Люксембург, Мальта және т.б. мемлекеттерде қызметкер психология, құқық, теология, әлеуметтік ғылым, әлеуметтік педагогика, криминологиядан бакалавр білімдері болуы керек.

Ирландия, Франция және т.б. мемлекеттерде кандидаттар педагогикалық, психологиялық және әлеуметтік жұмыстан тәжірибелері болуы керек.

Данияда 95% пробация қызметкерлері кәсіби әлеуметтік қызметкерлер болып келеді, олар Данияның үш жылдық мектебінде: әлеуметтік саясатты, социология, психология, әлеуметтік құқық, криминология және әлеуметтік қызметтің теориясы мен тәсілдерін оқиды.

Шетел мемлекеттерінде пробациялық қызметке еріктілер тартылады, олар қызметі үшін матреиальдық ақшалай еңбекақы алады [11].

Швецияда еріктілер 40% сотталғандарға қадағалау жүргізеді, бұл пробациялық қызметкерлерге ауыр қылмыс жасағандармен жұмыс істеуге мүмкіндік береді. Швецияда бір қызметкерге 25 сотталған келеді.

Англияда пробацияның жаппай қолданылуы өткен ғасырдың 30-40 жылдарынан бастау алады, пробация 30% сотталғандарға қолданылатын болған. Қазіргі кезеңде пробация қызметін Англияда құқық бұзушыларға қарау туралы Ұлттық қызмет атқарады, ол әділет министрлігіне бағынышты және 42 пробация қызметі жұмыс істейді және оларда негізгі және қосымша көмек көрсететін қызметкерлердің саны 15000 жетеді, сондықтан әрбір қызметкерге 13-14 құқық бұзушы келеді және қызметкерлердің басым көпшілігінің педагогикалық және заңдық білімдері бар. Құқық бұзушылар пробацияда 1 жылдан 3 жылға дейінгі мерзімде сынақ мерзімінде болады. Англияда пробацияның екінші функциясы жәбірленушіні қорғау болады. Англияда жәбірленген адамнан немесе оның туыстарынан құқық бұзушыны пробацияны қолданып босатуда жәбірленушіге қауіп төнема деген сұрақтар қойылады, егер жәбірленуші құқық бұзушыдан қауіптенетінін көрсететін болса, құқық бұзушының жүріп-тұруына шектеу қойылады.

Англияда пробацияның тағы бір функциясы медиация арқылы жәбірленуші мен құқық бұзушыны татуластыру болады, яғни пробация қызметкерлері құқық бұзушының мінез-құлқын коррекциялайды [9].

АҚШ-та пробация қызметі соттың құрамында болады және шартты сотталғандарға тағайындалады.

Жалпы басқаруды АҚШ жоғарғы сотының жанындағы әкімшілік офис жүргізеді жергілікті жерде басқаруды жергілікті сот жүргізеді. АҚШ-та пробация интенсифті қолданылады, 1750 пробация қызметі жұмыс істейді, оның жартысы кәмелетке толмағандарға арналған пробация. АҚШ-та құқық бұзушыға пошта және телефон арқылы бақылау жүргізіледі, пошта пробациясында құқық бұзушы ай сайын өзінің өмірі туралы және өмірінде қандай өзгерістер болғандығы туралы хабарлап отырады, ал телефон пробациясында пробация қызметкері құқық бұзушыдан өзіне

керекті әртүрлі сұрақтар қою арқылы оның мінез-құлқына бақылау жүргізеді және қортынды жасайды.

Одан басқа электронды бақылаулар және белгілі бір міндеттер жүктейді, мысалы, зиянның орнын толтыру. Пробацациялық бақылау 1 жылдан 5 жылға дейінгі мерзімде қолданылады, кейбір шарттарды өмір бойғы пробацация тағайындалады. Пробацациялық бақылауда жүрген адам құқық бұзатын болса пробацация қызметкері ордерсіз оны қамауға алуға құқығы бар.

Америка халқының арасында зерттеу жүргізу халықтың және жәбірленушілердің пробацациялық бақылауда болғанын қалайды, өйткені салық төлеуші халық мемлекеттің қаржысын бекер шашуды қаламайды, АҚШ-та бір түрмеге жабылған адамға бір жылда 20000 доллар жұмсалады, ал пробацацияда жүрген адамға жылына 1000 доллар жұмсалады.

АҚШ және Еуропа елдерінде пробацация қызметі сотқа дейінгі және сотта сотталушы адамның жеке басына әлеуметтік зерттеу жүргізеді, зерттеу сотталушының айналасымен және сотталушымен тікелей байланыста жүргізіледі, зерттеу нәтижесі бойынша пробацация қызметкерлері сотқа баяндама жасайды, баяндаманың қорытындысы бойынша сот сотталушыға пробацациялық бақылау тағайындауы мүмкін немесе оны ескермей бас бостандығынан айыру жазасын белгілеуі мүмкін.

Жапонияда өткен ғасырдың 70-жылдарында қылмыстық-атқару жүйесі медитация мен өзін-өзі тану арқылы қылмыскердің мінез-құлқын түзетуге бағытталған «найкан» әдісін тиімді қолданды

XX ғасырдың аяғында бұрын сотталғандар арасындағы рецидивтің жоғары деңгейі аясында (түрмеден шыққаннан кейін үш жыл ішінде 57%-ға дейін) мұндай психотерапиялық бағдарламалардан бас тартылды және мемлекеттің күш-жігері қылмыскерді бас бостандығынан айыруға байланысты емес жазалар түрлерін кеңейту арқылы қылмыскерлерді қылмыстық айналымнан тезірек шығаруға бағытталды.

Осылайша пробация институтының жапондық моделі Әділет министрлігінің қарауына жататын жазаны орындауды кейінге қалдыруды «қорғаныс қадағалау жүйесі» түрінде пайда болды. «Қорғау қадағалау» пункттері арқылы қадағалау кәмелетке толмаған қылмыскерге, жезөкшелікпен айналысатын әйелдерге, сондай-ақ жазаны орындау кейінге қалдырылған сотталғандарға және шартты түрде мерзімінен бұрын босатылған адамдарға қатысты 1 жылдан 5 жылға дейінгі мерзімде жүзеге асырылды. Пробация институтының жапондық моделінің ерекшелігі қоғамның әртүрлі салаларындағы еріктілердің «қорғаныстық қадағалау» пункттерінің жұмысына кеңінен қатысу болды. Кейбір мәліметтерге сәйкес, «қорғаныс қадағалау» пункттерінің штаттық қызметкерлері мен еріктілердің қоғамдық көмекшілер арасындағы арақатынасы жылдар бойы 1:50 тұрақты шамада болды. Бұл шамамен 1 мың қызметкерге 50 мың ерікті келеді дегенді білдіреді [11].

Пробация қызметіне еріктілерді тарту тәжірибесі Швецияда кеңінен қолданылады, онда 1998 жылдан бастап түрмелер мен пробацияның бірыңғай тәуелсіз қызметі бар. Географиялық Швеция алты аймаққа бөлінген, олардың әрқайсысында түрме және пробация қызметі бөлімдері бар. Пробация елдің барлық әкімшілік аумақтық округтерінде 31 бірлік мөлшерінде пробация бөлімдерімен ұсынылған. Пробация бөлімдері қызметкерлерінің негізгі қызметі [11]. Ол жапондықтардың рухпен тәрбиеленгеніне негізделген буддизм әрқашан әлеммен және бір-бірімен қарым-қатынастарын зорлық-зомбылықсыз түрде үйлестіруге тырысады. Белгілі бір дәрежеде бұл қылмыскерге рухани құндылықтарды білуге, өмірдің жаңа мағынасын алуға, яғни түзету жолына түсуге мүмкіндік берді [11]. Шартты түрде мерзімінен бұрын босатылған адамдармен жеке жұмыс жасау және алдағы жазаға қатысты әлеуметтік сипаттамаларды дайындау болып табылады. Қадағалау шартты түрде сотталған, жазасын өтеуден мерзімінен бұрын босатылған

адамдарға ғана емес, сонымен қатар міндетті жұмыстарға сотталғандарға да жүзеге асырылады. Пробациялық қадағалауға еріктілерді тарту probationлық бөлімдерде мыңдаған адамнан тұратын штаттық қызметкерлерге қарқынды қадағалаудағы сотталғандардың күрделі санатына басты назар аударуға мүмкіндік береді. Бұл ретте штаттық қызметкерге орташа жүктеме жылына 25 сотталғаннан аспайды.

Бақылау сұрақтары

1. Пробация қызметі алғаш рет Англияда нешінші жылы енгізілді?
2. АҚШ-та probation қызметі кімнің құрамында болады?
3. Пробация институтының жапондық моделінің ерекшелігі?
4. Пробация қызметіне еріктілерді тарту тәжірибесі қай елде кеңінен қолданылады?
5. Англияда probationның функциясы mediation арқылы жәбірленуші мен құқық бұзушыны татуластыру болады ма?

3 тарау. Халықаралық тәжірибені салыстырмалы талдау

3.1. Әр түрлі елдерде (АҚШ, Ұлыбритания, Германия)

Қазақстан Республикасында probation қылмыстық саясатты ізгілендірудің аса маңызды факторына айналып қана қоймай, бас бостандығынан айыру түріндегі жазаның баламалары арасында жетекші орынға ие болды. Probation институты қазақстандық қоғам үшін маңызды әлеуметтік-саяси мәнге ие болады. Орталық Азия мемлекеттерінің құқықтық дамуына сенімді түрде жол ашатын заманауи probationны қарастыра отырып, бұл құқықтық институтты

әртүрлі өлшемдерде көруге болатындығын атап өтпесек болмайды. Пробация институты негізінен алғанда балама пенитенциарлық емес санкция ретінде, сонымен қатар, сотталғандарды қайта әлеуметтендіру құралдарының кешені ретінде, сондай-ақ, әлеуметтік-құқықтық бақылау нысаны ретінде қарастырылады. Заң ғылымы әдебиеттерінде бұл ұғымның классикалық пробация негізінде ерекше құқықтық институт ретінде пайда болып, бас бостандығынан айыру түріндегі жазаның ең маңызды баламасы ретінде дамып, XX-XXI ғасырлар тоғысында қылмыскерлерді әлеуметтендірудің жүйелі моделі ретінде түрлендірілгенін дұрыс атап көрсетеді [12, 98-99 б.]. Пробацияның мұндай өзгеруі оның заңды сипатына, пробация механизмінде тікелей үйлесетін бақылау мен әлеуметтік көмектің ерекшеліктеріне жүгіну қажеттілігін тудырады.

Осылайша, 1939 жылы АҚШ Әділет министрлігінің шолуында қылмыстық-құқықтық ықпал етудің мақсаттары болып табылатындығына назар аударылған. Пробация адамды әлеуметтік тұрғыда қолайсыз түрме атмосферасына орналастыру арқылы қарастырылса, қол жеткізу ықтималдығы жоғарырақ болады делінген [12, 447 б.]. Осылайша, әлемде пробацияның өте кең таралуы әртүрлі мемлекеттердегі қоғамның моральдық және әлеуметтік-экономикалық тұрғыда бас бостандығынан айыру түріндегі жазаны қолданбай, қылмыстардың неғұрлым тиімді алдын алуға ұмтылуынан туындады. Сонымен, 2015 жылы Қазақстан Республикасының жаңа қылмыстық және қылмыстық-атқару кодекстері әрекет ете бастады, онда Орталық Азия аймағы елдерінің ішінде алғаш рет пробация институты бекітілді. Осылайша, пробацияның доктриналық моделінен бас бостандығынан айырудың осы баламасының нормативтік- құқықтық құрылысына көшу жүзеге асырыла бастады.

Қазіргі таңда 2016 жылғы 30 желтоқсанда «Пробация туралы» заңнамасы әрекет етіп тұр [1]. Осы заңнамалық

актіде пробация қылмыстық құқық бұзушылықтардың алдын алу үшін санаттары заңмен айқындалған адамдардың мінез-құлқын түзетуге бағытталған, олардың алдын алу мақсатында бақылау және әлеуметтік-құқықтық сипаттағы қызмет пен жеке айқындалған шаралар жүйесі екендігі атап өтілген. Заң шығарушы пробацияның негізгі мақсатын қоғамдық қауіпсіздікті қамтамасыз етуге көмектесу деп жариялады. Біздің ойымызша, қоғамның қауіпсіздігін қамтамасыз ету десе жақсырақ болар еді, өйткені «қоғамдық қауіпсіздік» термині қылмыстық-құқықтық қорғау объектілерінің бірінің атауын білдіреді. Яғни, басқа объектілер, мысалы, мүлік, жеке тұлға, экономикалық қызмет пробация мақсаттары үшін ештеңені білдірмейді ме? – деген сұрақ туындайды. Осы орайда, заң шығарушы бұл мақсаттарды негізсіз тарылтып жіберді. Аталған іс-әрекет, әрине, дұрыс емес деп саналады деп ойлаймыз. «Пробация туралы» ҚР Заңында оның қағидаттары, пробациялық бақылау адресаттары келтірілген, «пробация пробациялық бақылау және пробация қызметінде есепте тұрған адамдарға әлеуметтік-құқықтық көмек көрсету нысандарында жүзеге асырылады, - деп көзделген (Заңның 5-бабының 1-бөлігі) [1]. Сотталғандарды қайта әлеуметтендіруге көмек көрсету үшін жағдай жасауда көрініс тапқан пробация доминанты Қазақстан Республикасының қаралып отырған заңында өзінің көрінісін алғанын атап өткен жөн. Алайда, осы нормативтік құқықтық актіде қандай да бір себептермен пробациялық бақылау субъектілерінің қатарында пробация қызметімен қатар полиция қызметкерлері көрсетілгені таң қалдырады (Заңның 5- бабының 2-бөлігі) [1].

Бірақ олардың құқық қорғау қызметінде мүлдем басқа міндеттері бар. Полиция қылмыстарды ашады, олардың жасалуын тоқтатады, құқық бұзушыларды ұстайды. Құқықтық мәжбүрлеу шаралары оның функцияларын жүзеге асыру процесінде маңызды орын алады. Пробация қызметі

құқық бұзушыларды қайта әлеуметтендіруге жәрдемдесу өкілеттігін іске асырады.

Әрине, оның қызметінде мәжбүрлеу де қолданылады, бірақ оның көлемі өте аз және негізінен сотталғандардың пробация шарттарын сақтауын бақылауға және оның заңдық шектеулерінен жалтарудың жолын кесуге қатысты. Пробация қызметінің негізгі миссиясы қадағалаудағы адамдарға әлеуметтік және басқа да көмек көрсету болып табылады, оның алғы шарты пробация қызметкерлері мен олардың «клиенттері» арасындағы сенім болып табылады. Мұндай сенім полиция қызметкерлері мен қылмыскерлер арасында әрқашан болуы екіталай. Пробацияның әлемдік тәжірибесі полицияға қатысты пробациялық бақылаудың өкілеттіктерін қарастырмай, полиция мен пробация қызметінің функцияларын айтарлықтай айқын ажырататынын атап өтейік. Мұндай өкілеттіктердің берілуі қылмысты ашатын мемлекеттік органдар бір мезгілде олардың жасалуына кінәлілерді бақылайтын немесе жазаны жүзеге асыратын жағдайдан айтарлықтай ерекшеленбейді. Полиция пробация қызметіне көмек көрсететін орган бола алады. Мысалы, пробациялық бақылаудан қасақана жалтарған адамдарды іздестіру немесе сотталғандардың болуына тыйым салынған орындарға барған кезде пробация қызметкерлерінің қауіпсіздігін қамтамасыз ету бойынша қызметтер атқарады. Дегенмен, ол да көмек болып табылады. Полицияға сотталғандарға қатысты бақылау және әлеуметтендіру өкілеттіктерін беру, біздің ойымызша, орынсыз және оның міндеттеріне қайшы келеді [13].

Сонымен қатар, екіншіше орай, сотталғандарды қайта әлеуметтендіру бағдарламаларын құрудың және кейіннен қолданудың ұйымдастырушылық-құқықтық механизмі заңда көрсетілмеген. Заң шығарушы сотқа дейінгі баяндамаға егжей-тегжейлі назар аударды, бірақ іс жүзінде әлеуметтендіру бағдарламаларын елемеді, оларды жүзеге асыру үшін сотқа дейінгі баяндама көп жағдайда

дайындалуда. Пробация органдарының қызметкерлері осындай бағдарламалардың түрлері мен мазмұнын, оларды әзірлеу негіздері мен тәртібін және іске асыру нысандарын нақты түсінуі керек болып табылады. Соған қарамастан, пробацияны құқықтық реттеудегі белгілі бір кемшіліктерге қарамастан, ол Қазақстан Республикасының Қылмыстық және қылмыстық-атқару саясатын ізгілендірудің маңызды факторына айналды. Бұл ретте 2020 жылғы сәуірде бас бостандығынан айыру орындарындағы сотталғандардың үлес салмағы 23 мың 544 адамды құрады [3].

Қазақстан Республикасы еліміздің негізгі заңына сәйкес өзін адам құқықтары мен бостандықтары ең жоғары құндылық деп жарияланған демократиялық және құқықтық мемлекет ретінде бекітеді. Қазақстанда құқықтық құру талаптарына жауап беретін әлеуметтік-құқықтық бақылаудың тиімді жүйесін құру және жетілдіру мәселесі өте өзекті болып көрінеді.

Әлеуметтік-құқықтық бақылау категориясы зерттеушілердің, заңгерлердің, социологтардың, экомонистердің назарын аударады. Бұл категорияның философиялық мәні қоғамның, әлеуметтің және саяси институттардың бақылау функцияларын жүзеге асырудың мазмұны мен формалары туралы білімдер жиынтығымен анықталады. Әлеуметтеу бақылау концепциясы, К.Е. Игоршевтің пікірінше, «нақты адамға мемлекеттік және қоғамдық әсер етудің әртүрлі әдістері мен формаларын қамтиды». Мұндай әсердің негізгі мақсаты, бір жағынан, адамның әлеуметтік пайдалы әрекеттері мен іс-әрекеттерін ынталандыру, екінші жағынан, оны (соның ішінде мәжбүрлеу арқылы) қоғамдық зиянды және қоғамдық қауіпті мінез-құлықтан бас тартуға ынталандыру. «Осылайша, әлеуметтік бақылаудың міндеттері қоғамдық қатынастарға қатысушылардың заңды мінез-құлқын ынталандыру және Заңсыз мінез-құлыққа кедергілер жасау болып табылады. Сонымен қатар, К.Е. Игошев жеке тұлғаға қатысты

әлеуметтік бақылау» бір жағынан мемлекеттік және қоғамдық талаптардың, нормалардың, ережелердің, ұсыныстардың сыртқы жүйесі ретінде, ал екінші жағынан өзін-өзі бақылау мен өзін-өзі реттеудің ішкі жүйесі ретінде әрекет етеді"деп атап өтті. Жеке тұлға немесе адамдар тобы жалпы қабылданған стандарттар мен ережелерге сәйкес өзінің мінез-құлқын анықтағысы келмеген жағдайда, мемлекет мәжбүрлеу шараларын қолдануға мәжбүр болады. Алайда, мәжбүрлеу көлемі азаяды, өйткені азаматтар белгілі бір нормалар мен ережелердің әлеуметтік құндылығын ерікті және саналы түрде мойындайды және оларды үнемі ұстануға дайын. КСРО ыдырағаннан кейінгі кезеңде қалыптасқан посткеңестік мемлекеттерде қылмысқа қарсы күрес саласындағы әлеуметтік бақылау жүйесі айтарлықтай әлсірегенін атап өткен жөн. Бұл бірқатар әлеуметтік-экономикалық, саяси факторларға байланысты болды. Әлеуметтік бақылауды тек демократияға қарсы мемлекеттік режимдермен қате сәйкестендіру сөзсіз осы санатқа нигилистік көзқарасқа, қоғамдағы қоғамдық принциптерді елемеуге, әлеуметтік тұрақсыздықтың өсуіне әкелді. Мұндай процестер ТМД елдеріндегі қоғамдық қатынастарды одан әрі криминализациялауға ықпал еткені анық. Қоғамдық бақылау ең көп зардап шекті, бұл жеке қылмыстың алдын алуға теріс әсер етті. Әдебиетте бұл туралы айтылады «...әлеуметтік бақылауды дамыту-қоғамға қарсы көріністерге қарсы күресте ұйымдастырушылық және реттеуші принциптерді күшейту, осы негізде профилактикалық қызметті жүзеге асыру үшін қолайлы жағдайлар жасау. Әлеуметтік бақылау жүйесін одан әрі нығайтуға бағытталған іс-шаралар бір мезгілде қоғамға қарсы көріністердің алдын алу жөніндегі жұмысты жақсартуға ықпал ететін іс-шаралар да бар». Сондай-ақ, әлеуметтік бақылаудың «құнсыздануы» қоғамдық және қоғамдық институттардың құқық бұзушылықтардың алдын алу жөніндегі қызметін ұйымдастырмайтыны анық. Қылмыстардың жеке профилактикасы саласындағы

қоғамдық бақылаудың әлсіреуі Қазақстан Республикасының жаңа қылмыстық заңнамасының бірқатар нормаларында расталды. Мәселен, шартты түрде соттауды, жазадан шартты түрде мерзімінен бұрын босатуды қолдану қазіргі уақытта сотталғандарды бақылауды жүзеге асыруға жұртшылықтың қатысуының қандай да бір нысандарын көздемейді. Бұл жағдай кеңестік кезеңдегі қылмыстық және қылмыстық-атқару саясатының оң тәжірибесін іс жүзінде пайдаланбауды білдіреді. Демократиялық құқықтық мемлекеттің құрылуы әлеуметтік-құқықтық бақылау жүйесін сақтауды және ретке келтіруді көздейді. К.Е. Игошев пен И.В. Шмаров атап өткендей «...жеке тұлғалардың құқық бұзушылықтары мен қылмыстарымен күресу – әлеуметтік бақылау функцияларының бірі. Ол кейбір әрекеттерді шектеп, басқаларын ынталандыра отырып, қоғам мен жеке тұлға арасындағы туындайтын қайшылықтардың жеке тұлғаның тар эгоистік мүдделерінің пайдасына емес, қоғамдық, демек, шынайы жеке мүдделердің пайдасына шешілуіне тікелей ықпал етеді. Әлеуметтік бақылау-бұл жеке тұлғаның индивидуалистік ұмтылыстарына тосқауыл қоятын әсер ету түрі» Әлеуметтік-құқықтық бақылаудың маңыздылығы туралы бұл түсінік қазіргі кезеңде өз мағынасын жоғалтпайтын сияқты. Жеке адамның құқықтары мен бостандықтарының әлеуметтік құндылығын мойындау және заңды түрде бекіту демократиялық негізде дамып келе жатқан адам мен қоғам арасында қайшылықтар жоқ және белгілі бір адамдардың оларды Қылмыстық жолмен жеңуге деген ұмтылысы жоқ дегенді білдірмейді. Сондықтан әлеуметтік-құқықтық бақылаудың негізгі мақсаттары өзгеріссіз қалады және азаматтардың қылмыс жасау мүмкіндігін төмендететін жағдайлар жасауда, жеке адамды және қоғамды адам мінез-құлқының әлеуметтік қауіпті түрлерінен қорғауда көрінеді [12].

Көптеген ғасырлар бойы құқықтық және қоғамдық ой қылмыстың алдын алудың ең тиімді шараларын іздестіруге

қатысады. Бұл жолда өздерінің бағындырылған шындары мен сәтсіздіктері болды. Мұнда ұрпақтардың сәтті және қайғылы тәжірибесі жинақталған. Айта кету керек, бұл тәжірибе қылмыспен күресудің әртүрлі формалары мен әдістерінің белгілі бір «қиылысу сызықтарын» көрсетеді. Еуропа мемлекеттеріндегі әлеуметтік бақылау институттарын жетілдіру іс жүзінде қылмыскердің жеке басына қоғамдағы сараланған көзқарастың дамуымен сәйкес келді. Бұл тәсіл, И.Я. Фойниц-кімнің ескертуі бойынша, қылмыстық контингенттің экстремалды сатыларында тұрғаны туралы идеяда көрініс тапты «...қылмыскерлер андасанда, кездейсоқ, бұл іске жаңадан келгендер, бір жағынан, екінші жағынан, созылмалы, таныс, көбінесе кәсіби қылмыскерлер. Олармен мемлекеттік күрес шараларын тәжірибелік зерттеу біртіндеп оларды қолдану керек адамдар арасындағы осындай үлкен айырмашылық бойынша бөлу қажеттілігі туралы ойға әкелді». Осылайша, жеке тұлғаның әлеуметтік демографиялық сипаттамалары мен психологиялық ерекшеліктерін ескере отырып, құқық бұзушыға жеке көзқарастың орындылығы туралы идеялар біртіндеп қалыптасты. Шартты түрде соттау институтының генезисі (шартты үкім, өтеу мерзімін кейінге қалдыру) табиғи құбылыс, жазаның жаңа, жетілдірілген түрлерін іздеудің нәтижесі болған сияқты. Заңгер ғалымдарға қатыгез әсер ету шараларының тиімсіздігі мен адамгершілігі туралы ой айқын болды. Сонымен бірге, олар, атап айтқанда, рақымшылық пен кешірім актілерінде көрсетілген жазадан толық және сөзсіз босату мүмкіндігіне сыни көзқараспен қарайды. Осыған байланысты и. Я. Фойницкий «...сот арқылы кешірім жасау қылмыстық заңның беделін өзгертеді». Сондықтан сынақ жағдайында жазадан уақытша босату идеясын тудыру үшін қолайлы жағдай жасалады. Сот шартты түрде кейінге қалдыруды қолдана отырып, қылмыскердің әрекеттерін «ұмытып кетуді» жарияламайды, бірақ белгілі бір мерзімге жазаны кейінге қалдырғандай. Бұл

мерзім «қылмыскерді түзетуге шешім қабылдауға итермелеу үшін жеткілікті болуы керек... кінәлі адамның рухани импульстарын түзетуге тарту». Осылайша, шартты түрде айыптау жүйесі, құқықтық ойдың сәтті ашылуы ретінде, әлемнің көптеген елдерінде кең таралған. Айта кету керек, бұл процеске әлеуметтік-экономикалық, саяси, рухани-идеологиялық сипаттағы жағдайлар ықпал етті. Әр түрлі елдерде шартты түрде айыптау жұмыс істеудің бастапқы кезеңінде белгілі бір ерекшеліктерге ие болғанын ескеру қажет. АҚШ-та сынақ жүйесі бекітіледі, Англияда соттың ақшалай кепілгерлікпен сүйемелденетін жазылымды іріктеу институты сақталады. Францияда, Бельгияда тағайындалған жазаны орындауды кейінге қалдыру бар. Оларды құқық бұзушыға қатысты сынақ қадағалауын белгілеу негізінде заңда көзделген жазаны іс жүзінде қолданбау мүмкіндігі біріктіреді. И.Я. Фойницкий сонымен қатар австриялық-германдық әкімшілік шартты кешірім жүйесінің бар екенін атап өтті [13]. АҚШ-та 1869 жылы агенттің арнайы лауазымы құрылды, оның міндеттеріне қылмыстық-атқару мекемелеріндегі кәмелетке толмағандарға бару, құқық бұзушыларды бақылау кірді. Агентке жасөспірімдерді өз тарапынан жақсы, заңға бағынатын мінез-құлық жағдайында босату құқығы берілді. Сонымен бірге ол кәмелетке толмағандарға түрлі көмек көрсетті. Мұндай жүйе 1878 жылдан бастап ересектерге де таралады және бір уақытта тестілеуге жіберу туралы үкімді орындайтын шенеуніктер институты (Probation officer) пайда болады. Бұл негізінен АҚШ-та пробацияның пайда болуы болды. Бостондағы полиция соттары сотталғандарға пайдалы әсер етуге тырысқан жекелеген филантроптардың ақшалай кепілімен кішігірім теріс қылықтар жасағаны үшін кінәлі адамдарды жиі босата бастады.

Бас бостандығынан айыру институты қылмыстық жаза түрі ретінде әлемдегі барлық мемлекеттерде қолданылады. Мемлекеттердің ұлттық ерекшеліктері оның идеологиялық,

әлеуметтік-экономикалық және саяси дамуы сияқты елеулі айырмашылықтары жалпы халықпен қатар жазасын өтеп жатқандардың да өмірлерінің көп жақтарында көрініс табады [14, с. 284-292]. Бас бостандығынан айыру орындарынан (пенитенциарлық мекемелерден) босап шыққан адамдың әлеуметтік бейімделу мәселесі көптеген мемлекеттер үшін өзекті. Қазір кейбір шет мемлекеттерде оны нәтижелі жүзеге асырудың ұйымдастырушылық негіздері бойынша жеткілікті тәжірибе жинақталған [14]. Сондықтан, Қазақстан Республикасы ҚАЖ мекемелерінен босап шыққан адамдарды әлеуметтік бейімдеудің құқықтық және ұйымдастырушылық аспектілерін әрі қарай жетілдіру мақсатында кейбір шет мемлекеттер тәжірибесі мен оны құқықтық реттеу ерекшелігі назар аударуға лайық.

Германияда 1976 жылы қабылданған «Түзеу мен қауіпсіздік шаралары түрінде көрініс тапқан бас бостандығынан айыру түріндегі жаза орындау туралы» заңға (мұнан әрі – бас бостандығынан айыру түріндегі жаза орындау туралы Заң) сәйкес түрмелерде ұсталатын қамаудағы адамдарға бас бостандығынан айыру түріндегі жазасының алты айдан кем емес уақытын өтеген соң, ол әрі қарай жазасын өтеуден жалтармайды немесе демалыс уақытында жаңа құқық бұзушылықтар жасамайды деген шартпен жылына бір рет мерзімі 14 күнге дейін демалыс берілуі мүмкін. Өмір бойына бас бостандығынан айыруға үкім шығарылған адамдарға мұндай демалыс жазасының 10 жылын өтеген соң және ұсталудың «ашық» режиміне ауыстырылған жағдайда ғана беру қарастырылған.

Германия пенитенциарлық мекемелерінде тұтқындардың босап шығуларына дайындыққа айрықша назар аударылады. Босап шығуға дайындық кезінде қамаудағы адамдардың ұсталу режимі жұмсартылады немесе ол ашық режимге ауыстырылады. Дайындық кезеңінде «жабық» типтегі түрмелерден «ашық» типтегі бөлімшелер ашылады немесе қамаудағы адамды жаза өтеудің «ашық»

режимі бар басқа мекемеге ауыстырады [13]. «Бас бостандығынан айыру түріндегі жазаны орындау туралы» заңға сәйкес қамаудағы адам жаза өтеуден жалтаруы ықтимал немесе бұл жұмсартуды жаңа қылмыстар жасау үшін теріс пайдаланады деп қауіптенбеген жағдайда режим түрі жұмсартылуы мүмкін [13]. Германияда сотталғандар түрмелердің «ашық» бөлімшелеріне бостандыққа шығар алдында бір жыл бұрын ауыстырылады. Мұндай бөлімшелердегі сотталғандардың өз киім-кешектерін кию, туыстарымен және таныстарымен телефон арқылы сөйлесу құқықтары бар. Ашық режимде ұсталатын қамаудағы адамдарға түрмеден тыс жерде, қадағалаумен жұмыс істеуге рұқсат етіледі. Олар өздігінше жұмысқа барып, кешкісін қайтып келеді, аптасына бір күндерін отбасыларымен өткізе алады [13]. Босап шыққанға дейін 3 ай ішінде тұтқынға бір аптаға дейінгі мерзімде, ал түрмеден тыс жерлерде жұмыс істейтін тұтқындарға босап шыққанға дейін тоғыз ай уақыт қалғанда ұзақтығы алты күнге дейінгі мерзімде айрықша демалыс берілуі мүмкін.

Германияда бас бостандығынан айыру түріндегі жазаны өтеу кезінде сотталғанның қалыпты өмірге оралуына дайындыққа, оларды қайта әлеуметтендіру арқылы бойларына әлеуметтік жауапкершілікті қалыптастыруға бағытталған шаралар көп. Қамаудағы адамды заңға бағынуға, ісіне жауапты болып, өмірін құра білуге үйретеді. Осы міндетті жүзеге асырудағы негізгі міндет мекеменің әлеуметтік қызметіне берілген. Әлеуметтік қызметкерлер – әлеуметтік қауіпті әрекеттер жасаушы қылмыскерлерді мәжбүрлі түрде оқшаулауды қамтамасыз етуші қоғам мен түрме арасындағы дәнекер. Әлеуметтік жұмысқа байланысты мамандар қызметінің негізгі қағидаты – сотталғандармен жұмыста оның ертелі кеш қоғамға қайтып оралып, оның толыққанды мүшесі болатындығын естен шығармау. Босап шығуға дайындық сотталғанның отбасымен байланысын орнату, оған тұратын жер мен жұмыс тауып беру сияқты

шаралардан тұрады. Бұл қызметпен әлеуметтік қызметкер айналысады. Германия қылмыстық-атқару заңнамасында бас бостандығынан айыру орындарынан босаған адамдарға көмек көрсету туралы ұйғарым бар. Сотталғанды бостандыққа шығуға дайындау мақсатында әлеуметтік қызметкер оның жеке құжаттары мен экономикалық және әлеуметтік мәселелерін реттеуге көмектеседі. Қажетті жағдайларда әлеуметтік қызметкерлер жаза өтеу орындарынан босап шыққан адамдардың жұмысқа орналасуларына көмектеседі. Бұл мақсатта әлеуметтік көмек көрсету институттары құрылып, олар еңбек нарығы құрылымын зерделейді, босап шыққандарға отбасылық мәселелері мен қаржылық қиындықтарын шешуге жәрдемдеседі [13].

Сотталғанның жаза мерзімін өтеуіне байланысты түрмеде болу кезінде босап шыққаннан кейінгі бастапқы айларда өзі мен отбасын асырауына жетерлік қаражат жинап алуы үшін және қоғамда өмір сүруіне қажет қаражатсыз оралып, соған байланысты психологиялық комплекстері болмауы үшін жалақысының үшінші бөлігін ұстап қалып отырады. Бұл ақша сотталғанның меншігі болғандықтан, ешкім де бұл қаражатты оның қарызын төлеу үшін немесе ол келтірген нұқсанның өтеуі ретінде ала алмайды. Егер сотталған өз қарызын жаза өтеу кезінде өтей алмаса, оны тұрақты жалақысы бар жұмысқа орналасқан соң төлейді. Адам түрмеден міндетті түрде елдегі ең төменгі күнкөріс деңгейінде көрсетілген сомамен, яғни бостандықтағы өмірінің бастапқы кезеңіне қажет қаражатпен шығуы керек. Осы мақсатта жаза орындаушы мекеме сотталғандарды жұмыссыздықтан сақтандырады. Сақтандыру жарнасын сотталғанның іс жүзіндегі еңбекақысынан емес, өткен күнтізбелік жыл бойынша заң шығарушы тағайындаған көлемдегі зейнетақылық сақтандырудың орташа еңбекақысының 90% төлейді.

Германия пенитенциарлық мекемелерінде сыртқы әлеммен байланысты қолдау мен нығайтуға айрықша назар аударылады. Бұл міндет әлеуметтік қызметкерлер ұсынысы бойынша сотталғандарды демалыс кезінде (14 тәулік) түрмелерден өз үйлеріне алып кетіп, өз еріктері бойынша сотталғандардың жаза өтеу кезінде олармен қарым-қатынаста болатын арнайы байланыс жасау топтары көмегімен шешіледі. Мұндай арнайы байланыс жасау топтарына өздерін өнегелі азаматтар ретінде көрсеткен адамдар енеді. Қамаудағы адам босап шығу кезінде мекемеден тұратын жеріне жетуге қажет жол ақшасын, қажетті жағдайда киім-кешек түріндегі көмек пен жаза өтеу кезінде өз есеп шотына салған қаражатын ала алады. Германияда сотталғандарды әлеуметтік бейімделуі қоғамдық ұйымдардың қатысуымен жүзеге асырылады. Қамауға алынғандарға түрменің әлеуметтік қызметімен қатар еріктілер (волонтерлер) де түрлі кеңестер беріп, тұтқындар үшін маңызды бірқатар мәселелерін шешуге көмектеседі. Жаза орындау мекемесінде мекеме әкімшілігіне сотталғандарды түзеуге ықпал ету сияқты көмек көрсетуге міндетті болып табылатын Қорғаушылар кеңесі жұмыс істейді. Қорғаушылар кеңесі қаланың 8-10 беделді азаматтарынан тұрады. Оларға жазаны орындауды, сотталғандардың еңбегін пайдалану және әлеуметтік қызметкерлердің сотталғандармен жүргізілетін тәрбие жұмыстарының ұйымдастырылуын бақылау жүктелген. Германияның қылмыстық заңнамасында да шартты түрде мерзімінен бұрын босату институты бекітілген. Шартты түрде мерзімінен бұрын босатуды қолдану кезінде босап шығушы адам «шартты соттау бойынша сот көмекшісі» – пробация қызметкері қадағалауына беріледі [13]. Сот көмекшілері ретінде пробацияның штаттық қызметкерлерімен қатар осы жұмысты қоғамдық жұмыс ретінде орындайтын азаматтар да бола алады. Алайда, тиісті қаржыландырудың болмауына байланысты ерікті

көмекшілер институты кеңінен тараған жоқ. Пробация қызметкерлері клиенттерімен кездесе отырып, оның мәселелерін анықтап, шешілуіне көмек көрсетеді және түзету бағдарламаларын жүзеге асырады. Сот тағайындаған өкімге сәйкес сотқа өз қамқорлығындағы адамның тұрмыс салты туралы ақпарат беріп тұрады.

Сөйтіп, Германиялық тәжірибені зерделеу арқылы олардың бас бостандығынан айыру орындарынан босап шығатын тұлғалардың әрі қарай жаңа қылмыстар жасауларының алдын алу мақсатында әлеуметтік бейімдеу үдерісін ұйымдастыру мәселесіне қатысты бірқатар артықшылықтары бар деген ой тұжырымдаймыз.

Қазақстан Республикасындағы пробация институты қылмыстық құқық бұзушылықтардың жасалуының алдын алу мақсатында санаттары заңмен айқындалған адамдардың мінез-құлқын түзетуге бағытталған қызмет түрлері мен бақылау және әлеуметтік- құқықтық сипаттағы жеке айқындалатын шаралар жүйесін білдіреді. Пробация біздің құқықтық жүйеміз үшін қылмыстық және қылмыстық-атқару құқығы нормаларын іске асырудың жаңа нысаны болды.

«Пробация туралы» Қазақстан Республикасының Заңына [1] сәйкес пробация институты келесідей қарастырылады:

- қылмыстық жаза түрі (ҚР ҚК 44-бабы «бас бостандығын шектеу»);
- жазаны орындау жүйесі (бас бостандығынан айыруға байланысты емес жазалар);
- әлеуметтік-құқықтық бақылау нысаны;
- сотталған адамды түзету процесі;
- қылмыстың алдын алу шарасы және сотталғандарды қайта әлеуметтендіру құралы. Пробация қызметіне деген қызығушылық, ең алдымен, қоғамнан оқшауланумен байланысты емес функцияны орындаумен, сондай-ақ құқық бұзушылық жасаған адамдарды қайта әлеуметтендіруге және бейімдеуге көмек көрсетумен байланысты.

Қылмыстық саясатты реформалау және ізгілендіру саласында мемлекет қабылдаған шаралардың салдарынан түрме тұрғындарының саны азайып келеді. Мәселен, бүгінгі таңда қылмыстық-атқару жүйесі мекемелерінде ұсталатын адамдардың саны төмендеуде. Бірақ түрме тұрғындарының азаю тенденциясы пробация есебінен өткен сотталғандар санының өсуіне себеп болды.

Пробациялық бақылаудағы адамдардың негізгі үлесін түрме тұрғындары және бас бостандығынан айыру орындарынан босағандар құрайды. Мұндай адамдарға қатысты апробация жаңа қылмыстардың алдын алу мақсатында қайта әлеуметтендіру, әлеуметтік бейімделу және олардың мінез-құлқын түзету шарасы ретінде жүзеге асырылады.

Бүгінгі жағдай пробациялық бақылауды жүзеге асырудың қазіргі жағдайы статистикалық және өзге де зерттеулер шеңберінде Қазақстан Республикасында жеткілікті түрде талданбайтындығын айғақтайды. Қазақстан Республикасы Бас Прокурорының 2019 жылғы 15 сәуірдегі №25 бұйрығымен бекітілген құқықтық статистикалық ақпаратпен қамтамасыз ету жөніндегі нұсқаулықта пробация қызметтері қызметінің мәселелері бойынша есептіліктің жеке нысаны жоқ.

Елде пробациялық бақылауды жүзеге асыру Қазақстан Республикасының 2014 жылғы Қылмыстық кодексімен, Қазақстан Республикасының 2016 жылғы «Пробация туралы» Заңымен, Қазақстан Республикасы Ішкі істер министрінің 2014 жылғы бұйрығымен бекітілген пробация қызметінің қызметін ұйымдастыру қағидаларымен (бұдан әрі – қағидалар) регламенттеледі. Бұл бақылаудың мәні-қызметтер есеп берушілерге жүйелі түрде бақылау жүргізуі керек. Алайда, қызметтердің қызметін реттейтін қолданыстағы ережелер мен нормалардың бұзылуы орын алады. Пробация қызметінің есебінде тұрған адамдардың іс

материалдарын зерделеу негізінде (64 іс зерделенді) мынадай бұзушылықтар анықталды [1].

Сотталғандарды уақтылы есепке қоймаудың 15-тен астам фактісі. Мысалы, 2022 жылдың шілдесінде. Б. сотталды, ол бойынша үкім қылмыстық-атқару жүйесі департаментіне тек 2022 жылдың қыркүйегінде жіберілді, Б.-ның соңғы деректері тағы бір айдан кейін қызметке жіберілді, яғни б. 2 айдан астам уақыт бойы бақылаусыз және қадағалаусыз болды.

Есепке алынғандарды тиісінше бақыламау, пробациялық бақылауда болу тәртібін бұзу. Мысалы, сотталғандар жазаны орындаудан жалтарады не шартты түрде соттау, жазаны шартты түрде мерзімінен бұрын өтеу талаптарын бұзады, бұл ретте оларға тиісті бақылау жүзеге асырылмайды.

Жасырын адамдарды іздестіру туралы хабарландыруды бұзу, есепке алынғандарды іздестіру кеш басталады немесе мүлдем жүзеге асырылмайды, сотқа ұсыну уақтылы жіберілмейді (есепке алынатын адамдар қызметке 6 айдан артық белгі қоюға келмейтін фактілер бар, бұл ретте бастапқы іздестіру іс-шаралары жүргізілмеген).

Сотталғандарды жұмыстарды орындау үшін қызметтердің уақтылы жібермеуі (18 жағдай).

Әлсіз бақылау және өз міндеттерін тиісінше орындамау себебінен қайталама қылмыстық құқық бұзушылықтар жасау фактілерін есепке алудың болмауы, қажетті профилактикалық іс- шараларды уақтылы жүргізбеу.

Жоғарыда аталған адамдарға қайталану және қайта әлеуметтену тәуекелдерін төмендету бойынша әлеуметтік-құқықтық көмек көрсетудің жеке бағдарламаларының болмауы.

Жергілікті атқарушы органдардың ҚР ҚДЖК 62-бабы нормаларының талаптарын тиімсіз орындауы, бұл осы адамдарды қайта әлеуметтендіру, бейімдеу және рецидивтік қылмыстың алдын алу бойынша жүргізіліп жатқан жұмысты

тиімсіз деп санауға негіз береді (негіздер – есеп берушілердің атқарылған жұмысы туралы құжаттар, осындай адамдарды әлеуметтік бейімдеу жөніндегі бағдарламалар жоқ).

Пробация қызметтерін материалдық-техникалық қамтамасыз етудің әлсіздігі, осы саладағы әлеуметтік дағдыларды жақсартуға бағытталған пробация қызметкерлері үшін арнайы біліктілікті арттыру курстарының болмауы тиісті бақылауды жүзеге асыруды қиындатады. Бұл институтты қолданудың тиімділігін шетелдік тәжірибені зерттемей бағалау мүмкін емес. Осыған байланысты біз шет елдердің ең прогрессивті пробация жүйелерін талдадық.

Швеция. Тәуелсіз шара ретінде шведтік пробация нұсқасының ерекшелігі-оны бірқатар қылмыстық-құқықтық шаралармен біріктіруге болады: айыппұл төлеу, тегін қоғамдық пайдалы жұмыстарды орындау және т.б. Швецияның ҚАЖ жүйесінде 8 мың адам жұмыс істейді, олардың мыңға жуығы пробация қызметтерінде. Бас бостандығынан айыруға сотталғандардың саны 45 000 адамды құрайды, оның ішінде шамамен 12 мың адам пробация қызметінде есепте тұр. Бір инспекторға 30-40 адам келеді (Қазақстанда 100-120 адам). Швецияның қылмыстық заңнамасында ақшалай айыппұл мен бас бостандығынан айыру қарастырылған, бірақ, әдетте, бас бостандығынан айыру тағайындалмайды. 2/3 мерзім өтелгеннен кейін сотталғандар жазасын өтеу кезеңіндегі мінез-құлқына және басқа да мән-жайларына қарамастан шартты түрде мерзімінен бұрын босатылуға ұсынылады. Осы сәттен бастап оларға әкімшілік қадағалау белгіленеді, оның барысында пробация қызметінің инспекторы өз қызметін жүзеге асырады.

Англия. Әділет министрлігінде құқық бұзушылармен жұмыс жөніндегі ұлттық қызметі бар. 1991 жылғы қылмыстық Әділет туралы заңда жазасы заңда нақты анықталмаған қылмыс туралы істі қарайтын сот Пробация туралы бұйрық шығаруы мүмкін. Бұйрықты шығару сот

шенеунік тарапынан қылмыскерді қадағалау қажет деген қорытындыға келген жағдайда ғана мүмкін болады. Пробация қызметтері сондай-ақ қылмыс жасаған адамға жаза шарасын қолдану туралы ұсынымдармен сотқа дейінгі баяндама жасайды.

АҚШ. Пробацияны тағайындау мүмкіндігі федерация мен барлық Штаттардың заңнамасында түрмеге қамауға балама ретінде қарастырылған. Пробация кез-келген қылмыс үшін тағайындалуы мүмкін (А-1 класындағы фелонияны қоспағанда) және санкция 25 жылға бас бостандығынан айыруды қарастырған кезде де. Кәдімгі пробацияда агент бір уақытта 100-250 есеп берушімен, ал қарқынды қадағалау кезінде 20-50 жұмыс істейді. Пробация Әділет министрлігі жанындағы сынақ мерзіміне берілген адамдарды бақылау қызметіне кіреді. АҚШ-тағы пробацияның негізгі функциясы-есеп берушілерді бақылау.

Эстония. Пробация (қылмыстық қадағалау) қызметі сот жүйесіне біріктірілген. Пробация шенеуніктері (қылмыстық қадағалау бойынша) 1-ші сатыдағы барлық соттардың құрамында жұмыс істейтін қылмыстық қадағалау бөлімдеріне біріктірілген. Қылмыстық қадағалау бөлімі жалпы басшылық пен бақылауды жүзеге асыратын сот төрағасына бағынады. Бөлімдерде, әдетте, қызметтердің жергілікті жерде болуын қамтамасыз етуге арналған бөлімшелер бар. Эстонияның пробация қызметі түрмеге балама жазаларды қолдану үшін арнайы құрылған. Эстониядағы пробация қызметінің негізгі қызметі жаңа қылмыс жасау қаупін анықтаумен байланысты. Бұл ретте қамқорлықтағылармен олардың жаңа қылмыс жасауына жол бермеу жөніндегі шаралар жоспарлануда.

Сингапур. Негізгі функциялары сотталған адамдарды бақылау және әлеуметтік бейімдеу болып табылатын пробация қызметі қоғамдық даму және спорт министрлігінің құрамына кіреді. Пробация институтының, шетелдік заңнаманың мәнін зерттеуге сүйене отырып, пробация

қызметінің бірқатар негізгі функцияларын бөліп көрсетуге болады: сотқа жазаның ең тиімді түрін анықтауға көмектесу үшін құқық бұзушы туралы ақпарат жинау; шартты түрде сотталғандарға қатысты, жүкті әйелдер мен жас балалары бар әйелдерге жазаны өтеуді кейінге қалдыру кезінде, сондай-ақ шартты түрде мерзімінен бұрын босатылған азаматтарға қатысты әлеуметтік-оңалту және бақылау қызметі; бас бостандығынан айыруға байланысты емес жазаларды орындау; қылмыстық жауаптылықтан босату кезінде сот жүктеген қосымша міндеттер мен шектеулердің орындалуын бақылау; қылмыстық жауаптылықтан босату кезінде татуласу және әлеуметтік әділеттілікті қалпына келтіру [11].

Қазақстан Республикасында пробация институтының қолданылуын талдап, осы саладағы статистикалық деректерді, пробациялық бақылаудағы адамдардың іс материалдарын, пробациялық қызметтер қызметінің, оның ішінде рецидивтік қылмыс деңгейін төмендету бойынша шетелдік оң тәжірибесін зерделей отырып, біз ұсынамыз:

- пробация қызметі қызметінің барлық бағыттары бойынша деректер жүйеленетін ҚСЖАЕК есебінің дербес нысанын көздеу;

- осы саладағы толыққанды қызметті қамтамасыз ету жөніндегі жалғыз орган болып табылатын пробация қызметтерінің қызметіне уәкілетті органның бақылауды күшейту;

- пробация қызметінің кәсіби және материалдық қамтамасыз етілуін арттыру;

- тәуелсіз пробация қызметін құру, оның ең тиімді моделі пробация қызметінің қызметкерлері мен қоғамдық ұйымдардың бағдарламаларын қоса алғанда, әлеуметтік-оңалту бағдарламалары мен процестері арасындағы тығыз байланысты көздейді. Бұл тәсіл пробация қызметінің өзін Кадрлық қалыптастырудың түбегейлі жаңа әдісін және оны қаржыландырудың басқа әдістері мен әдістерін енгізуді

талап етеді және қайталанатын қылмыстың алдын алудың тиімділігіне ғана емес, сонымен қатар қылмыстың алдын алу мәселелерінде органдар арасындағы салауатты бәсекелестікке ықпал етеді. Біздің ойымызша, арнайы орган құру пробация қызметін қылмыстық-атқару жүйесінен бөлуге мүмкіндік береді, ол бүгінгі күні өз функцияларының мазмұны бойынша пенитенциарлық жүйе мекемелерінен босатылған адамдарды әлеуметтендіруге, әлеуметтік бейімдеуге және оңалтуға нақты көмек көрсете алмайды [14].

Бақылау сұрақтары

1. АҚШ-та нешінші жылы агенттің арнайы лауазымы құрылды?
2. Қай елде Әділет туралы заңда жазасы заңда нақты анықталмаған қылмыс туралы істі қарайтын сот Пробация туралы бұйрық шығаруы мүмкін?
3. Германияның қылмыстық заңнамасында шартты түрде мерзімінен бұрын босату институты бекітілген бе?
4. Францияда, Бельгияда тағайындалған жазаны орындауды кейінге қалдыру бар ма?
5. Негізгі функциялары сотталған адамдарды бақылау және әлеуметтік бейімдеу болып табылатын пробация қызметі қоғамдық даму және спорт министрлігінің құрамына қандай ел кіреді?

3.2. Табысты тәжірибелер мен тәсілдер

Тәжірибеде көрсеткендей, бас бостандығынан айыруды кеңінен қолдану оң нәтиже бермейді, тек қоғамды қылмыстық жауапкершілікке тартуға әкеледі, өйткені бас бостандығынан айыру орындары адамды толығымен түзетудің жолы емес. Еуропаның озық елдерінің тәжірибесі көрсеткендей, жазаның балама түрлерін орындау қылмыстық-атқару инспекциясынан тыс мамандандырылған Мемлекеттік қызметке – пробация қызметіне жүктелген.

Пробацияның мәні сотталушыға белгілі бір міндеттемелер мен шектеулер жүктей отырып (пробация орталықтарына бару, бақылауды жүзеге асыратын қызметкермен мезгіл- мезгіл кездесу, белгілі бір іс-шараларға қатысу, заңға бағынатын мінез-құлықты ұстану және т.б.), оны қоғамнан оқшауламай, қадағалауды белгілеу болып табылады, оны ғалымдар мен практиктердің басым көпшілігі қолдайды [1, 189 б]. Пробация қызметінің басты мақсаты қоғамды қорғау, қайталанған қылмыстардың алдын алу, құқық бұзушының қоғамға қайта енуіне жәрдемдесу болып табылады.

Ресей Федерациясындағы пробация қызметінің ерекше аналогы-бас бостандығынан айыруға байланысты емес жазаларды орындайтын қылмыстық-атқару инспекциясы. Алайда, дамыған демократия елдеріндегі пробация қызметі қылмыстық-атқару инспекциясынан өзінің функцияларымен, қызметін ұйымдастырумен, кадрлармен қамтамасыз етумен, жұмыс әдістерімен айтарлықтай ерекшеленеді.

Қылмыстық заңнаманы гуманизациялау және ЕҚЫҰ елдерінің практикасына жақындату бағытында реформалау жолымен жүріп жатқан Қазақстан Республикасы (бұдан әрі – ҚР) жарқын мысал болып табылады. Осыған байланысты Қазақстанда пробация қызметін құруды талқылау сотталғандарды жазалау және оңалту жүйесін одан әрі жетілдіру үшін жақсы негіз бола алады [15].

Қазақстан Республикасында жүргізіліп жатқан ізгілендіру саясатының нәтижесінде соңғы үш жылда қоғамнан оқшаулауға байланысты емес және қылмыстық-атқару инспекцияларын есепке алу бойынша өткен жазаларға сотталған адамдардың саны артып келеді және бұл үрдіс одан әрі сақталатын болады. Осыған байланысты қазіргі уақытта бас бостандығынан айырудың баламалы жазалау шараларын сапалы орындау мәселесі өзекті болып отыр. Аталған проблеманы шешу және республикада сотталған адамдар тарапынан қылмыстардың қайталануының алдын

алу мақсатында пробация қызметін құру қажеттілігі туындады. Мәселен, 2012 жылғы 15 ақпанда ҚР Президенті пробация қызметінің қылмыстық-атқару жүйесін құруға бағытталған «Қазақстан Республикасының кейбір заңнамалық актілеріне пробация қызметі мәселелері бойынша өзгерістер мен толықтырулар енгізу туралы» Заңға қол қойды, ол сотталғандарға әлеуметтік-құқықтық көмек алуға жәрдемдесуге тиіс [16].

Қазақстан Республикасында шартты түрде соттау, жазасын өтеуді кейінге қалдыру, шартты түрде мерзімінен бұрын босату әлеуметтік-құқықтық бақылаудың ерекше нысанын бас бостандығынан айырусыз сотталғандарды сынауға негізделген пробацияны құрайды. Пробация алғаш рет сотталған адамға немесе кәмелетке толмаған сотталған адамға екінші мүмкіндік беру үшін ізгілікті әрекеттің басталуын белгіледі. Сондай-ақ, бұрын сынақтан өткен сотталған адамға заңдарға бағынып қана қоймай, моральдық-этикалық мінез-құлқын жақсарту қажет болды.

Пробация мен шартты түрде соттауды орындау тәртібі мен шарттары бірдей емес, сондықтан пробация қызметкерлерінің бақылаушылардың әртүрлі санаттарына қатысты функцияларының өзіндік ерекшеліктері бар. Шартты түрде сотталған адамдарға қатысты қызметкерлердің функциялары сот тағайындаған шарттардың орындалуын бақылау және олардың мінез-құлқының заңдылығын бағалау болып табылады. Шартты түрде сотталғандарға топтық тренингтерге қатысу тағайындалуы мүмкін болса да, олар үшін жеке әлеуметтендіру бағдарламасы әзірленбейді. Бұл жағдайда бақылау формальды сипатқа ие. Сот шартты түрде соттауды тағайындай отырып, пробациялық бақылауды белгілейді және сотталған адамға белгілі бір міндеттерді орындауды жүктейді. Шартты түрде сотталғандарға жәрдемдесу, әлеуметтік-құқықтық көмек көрсету жөніндегі функция заңмен бекітіледі және оның негізгі бағыттары айқындалады.

Шартты түрде сотталғандар үшін міндеттер қажетті сипатқа ие болады, олардың орындалмағаны үшін жауапкершілік нақтыланады. Сынақ мерзімі ұзартылған жағдайда шартты түрде сотталғандарға пробациялық бақылауды күшейту заңмен белгіленеді (мысалы, тіркеу үшін айына төрт рет келу және электрондық бақылау құралдары). Қылмыстық- атқару инспекциясы қызметкерінің ҚР Әкімшілік құқық бұзушылық туралы Кодексінің 336- бабы бойынша Әкімшілік құқық бұзушылық туралы хаттама жасауға құқығы бар оның бақылауындағы адамдар (қоғамдық орында мас күйінде пайда болуы, 100 адамның қадір- қасиетін және қоғамдық адамгершілікті қорлайтын). Жергілікті атқарушы органдардың құзыретіне пробация есебінде тұрған сотталғандарды жұмысқа орналастыру және әлеуметтік көмек көрсету жөніндегі өңірлік бағдарламаларды әзірлеу қосылды.

Пробация қызметінің маңызды функцияларының бірі сотқа дейінгі қызмет болып табылады, ол қылмысты тергеу сатысында анықтау және тергеу органдарының тергеу әрекеттерін жүргізумен бір мезгілде жүзеге асырылады. Бұл ретте адамның одан әрі мінез- құлқының болжамы және оны түрмеде немесе ерік-жігерде түзету мүмкіндіктері негізінде сотқа осы тұлға үшін ең тиімді жаза түрін (бас бостандығынан айыру немесе өзге де балама жаза) айқындауға көмек көрсету мақсатында құқық бұзушы туралы ақпарат жинау қамтамасыз етіледі. Бұл функция сотқа тергеу және сот отырысы барысында әрдайым алынбайтын тұлға туралы қосымша ақпарат алуға мүмкіндік береді, егер сот оған жазаның балама түрін тағайындаса, сотталушыны түзету бағдарламаларын немесе бас бостандығынан айыру орындарында оған тәрбиелік ықпал ету бағдарламаларын жасауға мүмкіндік береді [17].

Пробация қызметі дайындаған қорытынды соттың салмақты үкім шығаруына ықпал етеді, ал болашақта пробация қызметінің қызметкеріне сотталғанды түзету

жөніндегі жұмысында көмектеседі. Бұл ретте пробация қызметінің қызметкері іс жүргізу қайраткері, жасалған қорытындыны растайтын сот процесіне қатысушы болып табылады және соңғысына жаза бас бостандығынан айыруға балама тағайындалған жағдайда сотталушы үшін жауапты болады [18].

Жеке тұлғаны әлеуметтік зерттеуде құқық бұзушымен, оның жақындарымен, туыстарымен, әріптестерімен, достарымен әр түрлі әңгімелер маңызды орын алады. Сондықтан, бұл функцияны орындау психология және педагогика саласындағы белгілі бір білімді талап етеді. Пробация табиғатында үш кезең бар - сотқа дейінгі, сот және пенитенциардан кейінгі, бірақ Қазақстанда елдегі баламалы жазаны орындау ерекшеліктеріне байланысты тек соңғы кезең, яғни сотталғаннан кейінгі пробация кезеңі енгізілді. ҚР Қылмыстық кодексінің 63-бабы үш жылдан аспайтын мерзімде бас бостандығынан айыруға шартты түрде сотталған адамдарға пробация белгілеуді регламенттейді. Сынақ мерзімі кезеңінде аумақтық қылмыстық-атқару инспекциялары сотталғанды бақылау және төрт бағытта әлеуметтік-құқықтық көмек көрсету бойынша жұмыс жүргізеді:

- білім беру, міндетті орта білім алу, сондай-ақ өзге де арнайы курстар саласында көмек көрсету;

- кепілдендірілген тегін көмек шеңберінде мемлекеттік медициналық мекемелер арқылы медициналық көмек көрсету;

- азаматтарды жұмыспен қамту бөлімі арқылы жұмысқа орналастыру;

- сынақ мерзімі кезеңінде сотталған адамның өзге де әлеуметтік проблемаларын шешу. Сондай-ақ ҚР ҚК 64-бабында көрсетілген шартты түрде соттау шарттары мен тәртібін бұзғаны үшін жауапкершілік бар, ол үшін пробациялық бақылаудағы адамға шартты түрде соттаудың күші жойылуы мүмкін және бұл адам түзеу колониясына бас

бостандығынан айыру түріндегі жазаны өтеу үшін жіберілуі мүмкін [8].

Тәжірибе мамандары қылмыстық жазаларды орындаудың тиімділігі жазаны өтеу кезеңінде де, оны өтегеннен кейін де қайталанған қылмыс деңгейімен, сондай-ақ жазаны өтеуден жалтару санымен сипатталатынын атап өтті. Тәжірибеде көрсеткендей, қайталанатын қылмыстарды негізінен тұрақты тіркеуі, жұмысы жоқ, яғни әлеуметтік қорғалмаған есеп беретін адамдар жасайды. Есепке алынатын адамдар тарапынан қайталама қылмыстар жасаудың өсу себептері: сотталғандардың құқықтық санасының төмендігі; есепке алынғандардың 60%-дан астамы жұмыс іздеу мақсатында Қазақстан Республикасының кейбір өңірлерінен басқаларына қоныс аударады; тұрмыстың тұрақсыздығы, қолайсыз орта, есірткіге тәуелділік және спирттік ішімдіктерді теріс пайдалану; құқық бұзушылықтарды негізінен тәуліктің кеш не түнгі уақытында жасау; жазаны орындау тіркелген жері бойынша емес, нақты тұратын жерінде (жалдамалы) пәтерлерде де әлеуметтік жайластырылмауға әкеп соғады; сотталғандарды және бас бостандығынан айыру орындарынан босатылғандарды жұмысқа орналастыру үшін квота бөлудің жеткіліксіздігі [16].

Пробация қызметінің негізгі функциялары: жазаның баламалы түрлерін орындау, сотталғанды қадағалау және оны қорытындыда ұсынылған арнайы бағдарлама негізінде түзету болып табылады. Пробация қызметінің қызметкері сотталған адаммен әлеуметтік-психологиялық жұмысты жүзеге асырады, оның барысында ол адамға психологиялық әсер етуге, шиеленісті, қорқынышты, көңілсіздікті, агрессияны, наразылықты жеңілдетуге тырысады.

Сонымен қатар, қылмыстың құрамына, жеке тұлғаның сипаттамасына және оның қоғамдық қауіптілігіне байланысты сот арнайы жатақханаларда міндетті түрде тұру, психиатриялық емдеу, сондай-ақ алкоголизм мен есірткіге

тәуелділікті емдеу арқылы пробацияны қосымша белгілей алады. Қадағалауды пробация қызметкерлері де, еріктілер де, құқық бұзушының айналасындағы адамдар да жүзеге асырады.

Қазіргі уақытта пробация қызметінің есебінде тұрған есепке алынатын адамдардың қайталама құқық бұзушылықтарының алдын алу және болдырмау мақсатында сотталғанның жеке басын неғұрлым мұқият зерделеу үшін жоғарыда аталған санаттағы адамдармен жұмыс істеуге бағдарланған кәсіби психологтарды пробация қызметінің штат санына енгізу қажеттілігі туралы мәселе көтерілуде. Есепке алынатын адамдарға тәрбиелік-профилактикалық ықпал етуді күшейту мақсатында оларды пробация қызметіне есепке қою кезінде сот жүктеген міндеттерді түсіндіре отырып, бастапқы әңгімелесуді неғұрлым білікті жүргізу, сондай-ақ одан әрі профилактикалық әңгімелер жүргізу кезінде сотталушының мінез-құлқын түзету және қайталама құқық бұзушылықтар жасауға жол бермеу мақсатында олардың жеке басын зерделеу қажет. Профилактикалық әңгімелер жүргізу кезінде, пробация қызметкерлері тығыз жұмыс істеуі керек, психологтар есеп берушілердің мінез-құлық ерекшеліктерін, әдеттерін, психологиялық бейімділігін мұқият зерттеп, сендіру әдісіне баса назар аудара отырып, олардың теріс тәуелділіктерін ескереді [17].

Айта кету керек, барлық дамыған елдердегі пробация қызметінің маңызды құрамдас бөліктерінің бірі – бұл мемлекеттік мекемелермен және жергілікті өзін-өзі басқару органдарымен ғана емес, сонымен қатар жеке тұлғалармен, қоғаммен, атап айтқанда бақылаушылардың әлеуметтік бейімделуіне көмектесу үшін еріктілермен (еріктісіздермен) ынтымақтастық. Осыған байланысты қылмыстық жауапкершілікке тартылған және пенитенциарлық мекемелерден тыс адамдарды қадағалауды жүзеге асыру ісінде азаматтық қоғамның көмегінің толық жоқтығын, оның

ішінде ҚР-да бас бостандығынан айыру түріндегі жазасын өтеген адамдарды қайта әлеуметтендіру жөніндегі жұмыстың әлсіздігін атап өту қажет [18]

Бүгінгі күні 2015 жылғы 1 қаңтардан бастап қолданылып жүрген ҚР жаңа қылмыстық және қылмыстық-атқару кодекстері қолданылады. Оларға сәйкес пробациялық бақылау белгіленетін сотталғандардың тізбесі кеңейтілді, қоғамдық жұмыстар осы шаралардың барлық адресаттары үшін міндетті және электрондық білезіктер енгізілді. Бұл новеллалар пробацияны дамытуға, сондай-ақ Қазақстанды баламалы жазалау шараларын орындау жөніндегі халықаралық стандарттарға жақындатуға қызмет етеді.

Осылайша, Қазақстан Республикасында пробация қызметінің жұмыс тәжірибесі оның мынадай негізгі міндеттерін тұжырымдауға мүмкіндік береді: 1) қылмыскердің қоғамға енуіне жәрдемдесу, оның әлеуметтік және құқықтық нормаларға құрметін қалыптастыру; 2) жәбірленушінің қылмыстық процеске қатысуы және оның құқықтарын қорғау бойынша әділдікті қалпына келтіру; 3) қылмыскерді қалпына келтіру процесіне тарту; 4) жазаның баламалы түрлерін тиімді қолданудың арқасында қоғамды қорғау; 5) қайталама қылмыстар жасау тәуекелін азайту [17].

Ресей Федерациясының қолданыстағы Қылмыстық-атқару кодексіне бас бостандығынан айыру орындарынан босатылған сотталғандарды қайта әлеуметтендіру процесін реттейтін және оларға әлеуметтік-құқықтық қызметтердің қажетті көлемін көрсетуге қатысты нормаларды енгізу де жетекші рөл атқаруы керек деп санаймыз. Осы бағыттағы қоғамдық ұйымдар мен азаматтардың мүмкіндіктерін кешенді іске асыруда мемлекеттік органдарды жаңғырту және дамыту тетігі қажет. Құқықтық қатынастардың осы саласының барлық субъектілерінің өзара іс-қимылының тиімділігін арттыруға ерекше назар аудару қажет [18]. Кешенді стратегия бас бостандығынан айыру орындарынан

босатылғаннан және пробация қызметінің есебіне қойылғаннан кейін оның салдарымен күресте ғана емес, әлеуметтік бейімсіздік пен айыру алғышарттарын жоюға бағытталуы тиіс. Кешенді стратегия ережелерін өмірге енгізу заңнама нормаларына негізделуі, сабақтас және әдістемелік сипатта болуы, барлық құқықтарды, бостандықтар мен заңды мүдделерді, қол сұғылмаушылықты және Ресей Федерациясының Конституциясында жарияланған құқықтарды іске асыру, азаматтардың бостандықтары мен заңды мүдделері. Бұл ұстаным Қазақстан Республикасында да, басқа елдерде де пробация қызметінің қызметі барысында алынған жетістіктердің тиімділігін, ағымдағы жай-күйінің мониторингі мен объективті бағалауын ескере отырып түзетілуі мүмкін.

Осылайша, Қазақстан Республикасының пробация саласындағы тәжірибесін зерделеу, оның қажеттілігін түсіну Ресей Федерациясында бас бостандығынан айыруға байланысты емес жазалардың барлық түрлерін орындауға өкілетті болатын тиісті қызметті құруға және заңнамалық бекітуге жақындауға мүмкіндік береді [18].

Пробация институтының пайда болуы англо-саксон құқығы елдерінде бұрынғы сотталғандарды қайта тәрбиелеу тәжірибесімен байланысты. Оны құру бастамасы АҚШ, Бельгия, Франция, Ұлыбританияға тиесілі. Бұрынғы сотталғандарды қолдау жүйесін құрудың алғашқы тәжірибесі туралы мәселе 1872 жылы Лондонда өткен бірінші түрме конгресінде белсенді түрде талқыланды [19]. Пробация институтын құрудың бастамашысы Фредерик Райнер болды, Англикан шіркеуінің қоғамының еріктісі. Ол сот билігінде болған адамдарға моральдық және материалдық қолдау көрсетуді ұсынды. Соның нәтижесінде мемлекет көлемінде 1887 жылы алғаш рет сотталғандарды сынау туралы заңы қабылданды. Қазіргі кезеңде пробация институты халықаралық келесі құжаттардан орын алған: БҰҰ 29 қараша 1985 жылғы минимальды стандарт туралы ережесінің бір

бөлігі кәмелетке толмағандарға пробацияны қолдануға арналған, 1990 жылы 14 қарашадағы түрмеге жабуға байланысты емес шараларға қатысты Токио ережесі, 2010 жылғы пробация туралы Европа кеңесінің ережесі. Қазіргі кезде пробация институты әртүрлі нұсқаларда АҚШ және Европа елдерінде қолданылады. Ол жаза түрі ретінде, сотталғандарды түзеу процессі ретінде және қылмыстық жазаны орындау жүйесі ретінде қолданылады.

Пробация қызметі шет мемлекеттерде әртүрлі органдардың жүйесінде болады, соттың, әділет министрлігінің және прокуратураның құрамында болады.

Пробация қызметінің жұмысында жасалған қылмыстың сипаты ескерілмейді. Түзелу мүмкіндігі қылмыс жасаған кез келген субъектіге беріледі. Ең бастысы, адам жақсы жағына өзгеруге және оған бар күшін салуға дайын екендігін білдіру. Пробацияға мұндай көзқарас сотталушының қоғамдағы өмірге әлеуметтік-психологиялық қайта бағдарлануына және қылмыс жасаудан бас тартуға дайын болуына бағытталған [19].

Шетелдегі пробация қызметін салыстырмалы-құқықтық талдау оны әртүрлі аспектілерде қарастыруға мүмкіндік береді: «Пробация туралы» Қазақстан Республикасының 2016 жылғы 30 желтоқсандағы №38-VI заңында пробация дегеніміз – санаттары заңмен айқындалған адамдардың қылмыстық құқық бұзушылықтар жасауының алдын алу үшін олардың мінез-құлқын түзеуге бағытталған бақылау және әлеуметтік-құқықтық сипаттағы қызмет түрлері мен жеке айқындалатын шаралар жүйесі [1].

– сотталғанның қоғамда болу шартында, арнайы қызметтің қадағалауында белгілі бір мерзімге тағайындалған шектеулерді бұзу бас бостандығына әкелетін қылмыстық жаза түрі ретінде;

– сотқа жасалған іс-әрекеттің сипатына сәйкес үкім шығаруға көмектесу мақсатында қылмыскердің жеке басын зерттеуді қамтитын сотталғанды түзету процесі ретінде (осы адамға пробация қолдану мүмкіндігі); қадағалау шарттарын,

түзетудің жеке бағдарламасын және оны іске асыру жөніндегі шараларды айқындау мақсатында қылмыскердің жеке басының психологиялық-әлеуметтік ерекшеліктерін анықтау (пробация туралы шешім шығарылған жағдайда), қоғамдық ұйымдардың, ерікті көмекшілердің қатысуы (мұндай қатысу сотталған адамның қоғамдағы әлеуметтік байланыстарын дамытуға ықпал ететін негізгі факторлардың бірі ретінде қарастырылады);

– осы қылмыстық жазаны орындау жүйесі ретінде: пробация қызметі қызметкерлерінің сотқа дейінгі функциясын (құқық бұзушы туралы ақпарат жинау, қылмыскердің жеке басы туралы алдын ала әлеуметтік баяндама жасау); пробация қызметі қызметкерлерінің процестік қызметін (сот отырыстарына қатысу, сотқа әлеуметтік баяндама ұсыну), сондай-ақ (соттан кейінгі) сүйемелдеу функциясын шығару және күшіне ену фактісі бойынша қамтиды сот үкімінің заңды күшіне енуі (сотталғандарды қадағалауды және оны арнайы бағдарлама негізінде қайта әлеуметтендіруді жүзеге асыру) [1].

Шет мемлекеттерде пробация қызметкерлеріне келесідей талаптар қойылады: оларды лауазымға тағайындауда ізгілігіне, кәсібилігіне және жеке басының сапалық қасиетіне назар аударылады.

Кейбір еуропалық мемлекеттерде Дания, Австрия, Испания, Норвегия, Ирландия, Шотландия, Люксембург, Мальта және т.б. мемлекеттерде қызметкер психология, құқық, теология, әлеуметтік ғылым, әлеуметтік педагогика, криминологиядан бакалавр білімдері болуы керек.

Ирландия, Франция және т.б. мемлекеттерде кандидаттар педагогикалық, психологиялық және әлеуметтік жұмыстан тәжірибелері болуы керек.

Данияда 95% пробация қызметкерлері кәсіби әлеуметтік қызметкерлер болып келеді, олар Данияның үш жылдық мектебінде: әлеуметтік саясатты, социология,

психология, әлеуметтік құқық, криминология және әлеуметтік қызметтің теориясы мен тәсілдерін оқиды.

Шетел мемлекеттерінде пробациялық қызметке еріктілер тартылады, олар қызметі үшін матреиальдық ақшалай еңбекақы алады.

Швецияда еріктілер 40% сотталғандарға қадағалау жүргізеді, бұл пробациялық қызметкерлерге ауыр қылмыс жасағандармен жұмыс істеуге мүмкіндік береді. Швецияда бір қызметкерге 25 сотталған келеді.

Англияда пробацияның жаппай қолданылуы өткен ғасырдың 30-40 жылдарынан бастау алады, пробация 30% сотталғандарға қолданылатын болған. Қазіргі кезеңде пробация қызметін Англияда құқық бұзушыларға қарау туралы Ұлттық қызмет атқарады, ол әділет министрлігіне бағынышты және 42 пробация қызметі жұмыс істейді және оларда негізгі және қосымша көмек көрсететін қызметкерлердің саны 15000 жетеді, сондықтан әрбір қызметкерге 13-14 құқық бұзушы келеді және қызметкерлердің басым көпшілігінің педагогикалық және заңдық білімдері бар. Құқық бұзушылар пробацияда 1 жылдан 3 жылға дейінгі мерзімде сынақ мерзімінде болады. Англияда пробацияның екінші функциясы жәбірленушіні қорғау болады. Англияда жәбірленген адамнан немесе оның туыстарынан құқық бұзушыны пробацияны қолданып босатуда жәбірленушіге қауіп төнема деген сұрақтар қойылады, егер жәбірленуші құқық бұзушыдан қауіптенетінін көрсететін болса, құқық бұзушының жүріп-тұруына шектеу қойылады.

Англияда пробацияның тағы бір функциясы медиация арқылы жәбірленуші мен құқық бұзушыны татуластыру болады, яғни пробация қызметкерлері құқық бұзушының мінез-құлқын коррекциялайды. АҚШ-та пробация қызметі соттың құрамында болады және шартты сотталғандарға тағайындалады.

Жалпы басқаруды АҚШ жоғарғы сотының жанындағы әкімшілік офис жүргізеді жергілікті жерде басқаруды жергілікті сот жүргізеді. АҚШ-та пробация интенсифті қолданылады, 1750 пробация қызметі жұмыс істейді, оның жартысы кәмелетке толмағандарға арналған пробация. АҚШ-та құқық бұзушыға пошта және телефон арқылы бақылау жүргізіледі, пошта пробациясында құқық бұзушы ай сайын өзінің өмірі туралы және өмірінде қандай өзгерістер болғандығы туралы хабарлап отырады, ал телефон пробациясында пробация қызметкері құқық бұзушыдан өзіне керекті әртүрлі сұрақтар қою арқылы оның мінез-құлқына бақылау жүргізеді және қортытынды жасайды [20].

Одан басқа электронды бақылаулар және белгілі бір міндеттер жүктейді, мысалы, зиянның орнын толтыру. Пробациялық бақылау 1 жылдан 5 жылға дейінгі мерзімде қолданылады, кейбір шататтарды өмір бойғы пробация тағайындалады. Пробациялық бақылауда жүрген адам құқық бұзатын болса пробация қызметкері ордерсіз оны қамауға алуға құқығы бар.

Америка халқының арасында зерттеу жүргізу халықтың және жәбірленушілердің пробациялық бақылауда болғанын қалайды, өйткені салық төлеуші халық мемлекеттің қаржысын бекер шашуды қаламайды, АҚШ-та бір түрмеге жабылған адамға бір жылда 20000 доллар жұмсалады, ал пробацияда жүрген адамға жылына 1000 доллар жұмсалады.

АҚШ және Европа елдерінде пробация қызметі сотқа дейінгі және сотта сотталушы адамның жеке басына әлеуметтік зерттеу жүргізеді, зерттеу сотталушының айналасымен және сотталушымен тікелей байланыста жүргізіледі, зерттеу нәтижесі бойынша пробация қызметкерлері сотқа баяндама жасайды, баяндаманың қорытындысы бойынша сот сотталушыға пробациялық бақылау тағайындауы мүмкін немесе оны ескермей бас бостандығынан айыру жазасын белгілеуі мүмкін.

Жапонияда өткен ғасырдың 70-жылдарында қылмыстық-атқару жүйесі медитация мен өзін-өзі тану арқылы қылмыскердің мінез-құлқын түзетуге бағытталған «найкан» әдісін тиімді қолданды

XX ғасырдың аяғында бұрын сотталғандар арасындағы рецидивтің жоғары деңгейі аясында (түрмеден шыққаннан кейін үш жыл ішінде 57%-ға дейін) мұндай психотерапиялық бағдарламалардан бас тартылды және мемлекеттің күш-жігері қылмыскерді бас бостандығынан айыруға байланысты емес жазалар түрлерін кеңейту арқылы қылмыскерлерді қылмыстық айналымнан тезірек шығаруға бағытталды. Осылайша пробация институтының жапондық моделі Әділет министрлігінің қарауына жататын жазаны орындауды кейінге қалдыруды «қорғаныс қадағалау жүйесі» түрінде пайда болды. «Қорғау қадағалау» пункттері арқылы қадағалау көмекшілікке толмаған қылмыскерге, жезөкшелікпен айналысатын әйелдерге, сондай-ақ жазаны орындау кейінге қалдырылған сотталғандарға және шартты түрде мерзімінен бұрын босатылған адамдарға қатысты 1 жылдан 5 жылға дейінгі мерзімде жүзеге асырылды. Пробация институтының жапондық моделінің ерекшелігі қоғамның әртүрлі салаларындағы еріктілердің «қорғаныстық қадағалау» пункттерінің жұмысына кеңінен қатысу болды. Кейбір мәліметтерге сәйкес, «қорғаныс қадағалау» пункттерінің штаттық қызметкерлері мен еріктілердің қоғамдық көмекшілер арасындағы арақатынасы жылдар бойы 1:50 тұрақты шамада болды. Бұл шамамен 1 мың қызметкерге 50 мың ерікті келеді дегенді білдіреді.

Пробация қызметіне еріктілерді тарту тәжірибесі Швецияда кеңінен қолданылады, онда 1998 жылдан бастап түрмелер мен пробацияның бірыңғай тәуелсіз қызметі бар. Географиялық Швеция алты аймаққа бөлінген, олардың әрқайсысында түрме және пробация қызметі бөлімдері бар. Пробация елдің барлық әкімшілік аумақтық округтерінде 31 бірлік мөлшерінде пробация бөлімдерімен ұсынылған.

Пробация бөлімдері қызметкерлерінің негізгі қызметі [21]. Ол жапондықтардың рухпен тәрбиеленгеніне негізделген буддизм әрқашан әлеммен және бір-бірімен қарым-қатынастарын зорлық-зомбылықсыз түрде үйлестіруге тырысады. Белгілі бір дәрежеде бұл қылмыскерге рухани құндылықтарды білуге, өмірдің жаңа мағынасын алуға, яғни түзету жолына түсуге мүмкіндік берді [21]. Шартты түрде мерзімінен бұрын босатылған адамдармен жеке жұмыс жасау және алдағы жазаға қатысты әлеуметтік сипаттамаларды дайындау болып табылады. Қадағалау шартты түрде сотталған, жазасын өтеуден мерзімінен бұрын босатылған адамдарға ғана емес, сонымен қатар міндетті жұмыстарға сотталғандарға да жүзеге асырылады. Пробациялық қадағалауға еріктілерді тарту пробациялық бөлімдерде мыңдаған адамнан тұратын штаттық қызметкерлерге қарқынды қадағалаудағы сотталғандардың күрделі санатына басты назар аударуға мүмкіндік береді. Бұл ретте штаттық қызметкерге орташа жүктеме жылына 25 сотталғаннан аспайды.

Қорытындылай келе пробация қызметі әртүрлі мемлекеттерде әртүрлі органдардың құрамында болады. Пробация қызметі бас бостандығынан айыру жазасына балама ретінде қолданылады және мемлекеттік қаржыны үнемдеуге мүмкіндік береді.

Бақылау сұрақтары

1. Швецияда еріктілер қанша пайызы сотталғандарға қадағалау жүргізеді?
2. АҚШ-та бір түрмеге жабылған адамға бір жылда қанша доллар жұмсалады?
3. АҚШ-та бір түрмеге жабылған адамға бір пробацияда жүрген адамға жылына қанша доллар жұмсалады?

4. БҰҰ 29 қараша 1985 жылғы минимальды стандарт туралы ережесінің бір бөлігі қандай тұлғаларға пробацияны қолдануға арналған?

5. 1990 жылы 14 қарашадағы түрмеге жабуға байланысты емес шараларға қатысты қандай ереже?

3.3. Халықаралық тәжірибені қазақстандық жағдайларға бейімдеу бойынша ұсынымдар

Қазақстандағы қазіргі уақыттағы пробацияның дамуы 2012 жылы 15 ақпанда қабылданған «Қазақстан Республикасының кейбір заңнамалық актілеріне пробация қызметі мәселелері бойынша өзгерістер мен толықтырулар енгізу туралы» Заңы қабылданғаннан бастау алады. Пробацияның даму векторына қылмыстық-атқару жүйесінің 2011 жылы Әділет министрлігінен қайтадан Ішкі істер министрлігіне ауысуымен байланысты бетбұрыс әсер етті. Бұл оқиға бастапқы сынақ үлгісіне елеулі түзетулер енгізді, оның жобасы кейбір ережелерді алып тастау арқылы жеңілдетілді. Нәтижесінде, осы кезеңде өкілеттіктері қысқартылған пробация қызметі құрылды.

2016 жылғы 30 желтоқсанда қабылданған «Пробация туралы» жеке Заң пробацияның қазақстандық моделіне белгілі бір жүйені береді, оның түрлерінің логикалық тізбегін құрады және негізгі ұйымдастырушылық ережелерді белгілейді. Пробацияның негізгі мақсаты бұрынғыдай әлеуметтік-құқықтық көмек көрсету болып қала береді, енді ол тек сотталған және бұрын сотталғандарға ғана емес, күдіктілер мен айыпталушыларға да қатысты болады. Жалпы, заңды әзірлеушілер отандық пробация қызметін халықаралық стандарттарға жақындатуға елеулі қадамдар жасады.

Дегенмен, пробация туралы кең мағынада, яғни қызмет ретінде емес, құқықтық институт ретінде айтатын болсақ, онда сыртқы ұқсастыққа қарамастан, шетелдік және

қазақстандық үлгілерді салыстырмалы талдау белгілі бір принципті айырмашылықтарды көрсетеді. Ең маңызды айырмашылық пробацияның сипатында. Шетелдік заңнамада және құқық қолдану тәжірибесінде бұл мән бетінде жатыр. «Пробация» сөзі ағылшын тіліндегі «probation» сөзінен шыққан және сөзбе-сөз аударғанда «сынау» дегенді білдіреді. Бұл бос сөз емес, тестілеу режимі бүкіл сынақты, оның барлық түрлерін қамтиды. Пробация идеясы қылмыскерге бас бостандығынан айырудан құтылу немесе жазасын жеңілдету мүмкіндігін беру арқылы, бірақ пробацияны сәтті аяқтаған жағдайда «түрмедегі халықты» азайту болып табылады. Бұл сынақ соттың оған жүктейтін міндеттері арқылы көрінеді:

- жәбірленушіге келтірілген зиянды өтеу және оны көпшілік алдында кешірім сұрау;

- әлеуметтік маңызы бар объектілерде еркін жұмыстарды орындауға;

- емделуге;

- ішімдік ішпеуге;

- белгілі бір қызметпен айналыспау немесе керісінше белгілі бір пайдалы қызметпен айналыспау;

- оқудан өту;

- белгілі бір орындарға немесе мекемелерге бармау;

- белгілі бір мекен-жайда тұру және белгілі бір уақытта үйден шықпау;

- шақырылған кезде пробация қызметіне келу және т.б. [22].

Заң әдебиетінде әлемде пробацияның әмбебап үлгісінің жоқтығы және әр елдің өзіндік көзқарастары бар екені жиі айтылады. Бұл рас, бірақ ішінара. Барлық белгіленген шетелдік модельдердің ортақ іргелі ерекшелігі бар – бұл сынақ режимі. Яғни, тестілеусіз сынақ болмайды. Бас бостандығынан айырудың мәні оқшаулану болып табылатыны сияқты, пробацияның мәні сынау екені дау тудырмайды.

Бірақ тестілеудің сипаты мен көлеміне, оның мерзіміне, бақылауға немесе көмек көрсетуге баса назар аударуға, қайта әлеуметтендіру бағдарламаларының мазмұнына, қалпына келтіретін сот төрелігіне бағдарлану дәрежесіне, қайта сынақтан өту мүмкіндігіне, электрондық бақылау құралдарын пайдалануына және олардың түрлері, пробация қызметінің ведомстволық тиістілігі және т.б., содан кейін мүлдем басқа тәсілдер бар. Мұнда әлемде бар модельдердің барлық алуан түрлілігі көрінеді.

Қазақстандағы пробация туралы айтатын болсақ, Қазақстан Республикасында соңғы жылдары жүргізіліп жатқан гуманизация саясатының нәтижесінде қоғамнан оқшаулауға байланысты емес жазаға кесілген және қылмыстық-атқару инспекцияларының есебінде тұрған адамдардың саны артып келеді және бұл үрдіс алдағы уақытта да жалғасын табуы әбден мүмкін.

Пробация мен шартты түрде соттау бір-біріне өте ұқсас және көптеген ортақ белгілері бар. Бірақ пробация – шартты түрде соттаудың неғұрлым жетілдірілген түрі. Пробация режимінде шартты түрде соттаудан айырмашылығы жауапкершілікке байланысты талаптар күшейтілген. Енді сотталған адамға жай ғана жаңа құқық бұзушылық жасамау жеткіліксіз, одан белсенді оң әрекеттерді жасау талап етіледі, қажет болған жағдайда оған көмек көрсетіледі.

Қазақстан Республикасында қылмыстық заңнама шартты жазаның құқықтық сипатын айқындамайды, дегенмен, осыған қарамастан, шартты түрде соттаудың негізгі мақсаты сотталған адамның қылмыстық жазаны іс жүзінде өтемей-ақ түзелуіне мүмкіндік беру болып табылады.

Сотталғандардың қылмыс жасауының алдын алуға ықпал ету әдістерінің бірі пробациялық бақылау мерзімін ұзарту, жазаны бас бостандығынан айырумен ауыстыру, қамауға алу, жазаны өтеуді кейінге қалдыруды және шартты түрде соттаудың күшін жою болып табылады.

Шартты түрде соттау жазасын қолдану осы мәселені шешумен қатар басқа да маңызды көрсеткіштерге, атап айтқанда қоғамнан оқшауланып жазасын өтеп жатқан адамдардың қысқаруына әсер етеді, нәтижесінде оларды түзеу мекемелерінде ұстауға жұмсалатын бюджет қаражатын үнемдеуге әкеледі. мекемелер, сондай-ақ жалпы және арнайы профилактика мәселелерін тиімді шешуге ықпал етеді.

Шартты түрде сотталған адамдарды сынақ мерзімі ішінде соттар белгілі бір міндеттерді орындауға міндеттейді.

Осылайша, егер сот бас бостандығынан айыру, түзеу жұмыстары немесе әскери қызмет бойынша шектеу түріндегі жаза тағайындау кезінде сотталған адамның жазасын өтемей-ақ түзелуі мүмкін деген қорытындыға келсе, тағайындалған жазаны тоқтатты деп есептеп, бір жылдан үш жылға дейінгі сынақ мерзімін белгілейді. Оны тағайындау кезінде кінәлінің жеке басы, жасалған қылмыстың сипаты мен қоғамдық қауіптілік, дәрежесі, оның ішінде қылмысты жеңілдететін және ауырлататын мән-жайлар, сондай-ақ сотталған адам өзінің түзелгенін мінез-құлқымен дәлелдеуге тиіс кезең есепке алынады [22].

Осылайша, сотталған адам пробациялық бақылауға алынады. Елімізде пробациялық бақылауды жүзеге асыру Қазақстан Республикасының 2014 жылғы Қылмыстық кодексімен, 2016 жылғы «Пробация туралы» ҚР Заңымен, Қазақстан Республикасы Ішкі істер Министрлігінің 2014 жылғы бұйрығымен бекітілген Пробация қызметінің жұмысын ұйымдастыру қағидаларымен реттеледі.

Бұл бақылаудың мәні мынада: пробация қызметі есепте тұрған тұлғаларды жүйелі түрде қадағалауы керек. Қызмет пробация бақылауындағы адамдардың есебін жүргізеді, олардың тұрғылықты жерін белгілейді, олардың денсаулық жағдайына, білім деңгейіне, жұмысқа орналасуына бақылауды жүзеге асырады, сондай-ақ әлеуметтік-құқықтық көмек көрсету үшін қажетті басқа да мәліметтерді жинақтайды; әлеуметтік-құқықтық көмек көрсетудің жеке

бағдарламасын әзірлейді, көрсетілген көмекті көрсету және алудан бас тарту тәртібін түсіндіреді, шартты түрде сотталған адамға сот жүктеген міндеттерді орындау тәртібін және орындамаған кездегі зардаптарды, пробациялық бақылаудың тәртібі мен шарттарын түсіндіреді.

Осы саладағы заңнаманы талдау, сондай-ақ уәкілетті органның көптеген баяндамалары мен есептері қазақстандық модельдің негізгі мәні қылмыскерді қайта әлеуметтендіру болып табылатынын көрсетеді. Бұл идея 2016 жылғы 30 желтоқсандағы «Пробация туралы» жаңа Заңда да қамтылған, оның 1-бабында пробацияның мақсаты қоғамның қауіпсіздігін қамтамасыз етуге жәрдемдесу болып табылады:

ҚР Қылмыстық-атқарушы кодексінің 174-бабының 4-бөлігіне сәйкес, шартты түрде сотталған адамдар пробация қызметінің алдында өзінің мінез-құлқы туралы есеп беруге, сот жүктеген міндеттерді орындауға, тіркелу үшін, сондай-ақ шақыру бойынша пробация қызметіне айына екі рет (ауылдық жерде тұратындар бір рет) келіп тұруға міндетті. Дәлелсіз себептермен келмеген жағдайда, шартты түрде сотталған адамға күштеп әкелу қолданылады

күдіктінің, айыпталушының мінез-құлқын түзеу;

– сотталған адамды әлеуметке қосу;

– қылмыстық-атқару (пенитенциарлық) жүйесінің мекемесінен босатылған адамды

әлеуметтік бейімдеу және оңалту арқылы қоғамның қауіпсіздігін қамтамасыз етуге жәрдемдесу [7].

Аталмыш заңның 5-бабына сәйкес, пробацияның негізгі нысандары пробация қызметінің есебінде тұратын адамдарға пробациялық бақылау және әлеуметтік-құқықтық көмек көрсету болып табылады.

Қорыта айтқанда, пробация салааралық мекеме болып табылады және оны қылмыстық-атқару заңнамасы және қылмыстық-атқару жүйесі шеңберінде ғана құруға болмайды; пробация режимі ең алдымен Қылмыстық

кодексте белгіленіп, Қылмыстық іс жүргізу кодексінің нормаларымен қамтамасыз етілуге тиіс.

Қазақстанда пробация қызметі Қазақстан Республикасының қылмыстық-атқару жүйесі облыстық департаменттерінің құрылымында мұндай дербестікке ие емес, оның бөлімшелері тек департамент мәртебесіне ие. Бұл бөлімдер ұйымдастырушылық, кадрлық, материалдық-қаржылық және т.б. түзеу колониялары мен тергеу изоляторларының басым бағыты болып табылатын басқарма басшыларына толығымен бағынады, одан туындайтын барлық зардаптары бар [22].

Осыған байланысты, ең тиімді үлгісі Пробация қызметі қызметкерлері мен әлеуметтік оңалту бағдарлам арасындағы тығыз қарым-қатынасты көздейтін дербес Пробация қызметін құру қажет. Мұндай көзқарас Пробация қызметінің өзін кадрлармен қамтамасыз етудің түбегейлі жаңа тәсілін және оны қаржыландырудың басқа жолдары мен әдістерін енгізуді талап етеді, бұл қылмыстардың қайталануының тиімді алдын алуға ғана емес, сонымен қатар қылмыстың алары мен процестері, оның ішінде қоғамдық ұйымдардың бағдарламалары алдын алу мәселелері бойынша органдар арасындағы салауатты бәсекелестікке ықпал етеді. Біздің ойымызша, арнайы органның құрылуы Пробация қызметін өз функцияларының мазмұнына байланысты шартты түрде сотталғандарды қайта әлеуметтендіру мен әлеуметтік бейімдеуге нақты көмек көрсете алмайтын қылмыстық-атқару жүйесінен бөлуге мүмкіндік береді. Алайды бұл Қазақстанда пробация қызметі мүлде жоқ немесе мүлде дамымаған деген сөз емес. Бұл сала аясында Қазақстан шетел тәжірибесін тереңірек зерттеп, өз заңнамасын түзету арқылы менталитетімізді, құқықтық мәдениетімізді және мемлекеттік және қоғамдық құрылым жүйесін ескере отырып, үздік әлемдік стандарттарды енгізуді жалғастыруда.

4 тарау. Қазақстан Республикасының заңнамасы бойынша пробация түсінігі, түрлері және олардың ерекшелігі

4.1 Сотқа дейінгі пробацияның түсінігі және оның маңыздылығы

Сотқа дейінгі және пенитенциарлық пробация түрлері біздің мемлекетіміз үшін пробацияның жаңа түрлері болып табылады.

«Пробация туралы» ҚР Заңының 12-бабының 1-тармағына сәйкес сотқа дейінгі пробация- «күдіктіге, айыпталушыға олардың мінез-құлқын түзетуге бағытталған әлеуметтік-құқықтық көмек көрсету жөніндегі іс-шаралар мен шаралар жиынтығы» [1]. Осылайша, сотқа дейінгі пробация пробацияның бір түрі болып табылады, оның мәні әлеуметтік-құқықтық көмек түрінде жүзеге асыру болып табылады.

Сотқа дейінгі пробацияның мақсаты соттың құқық бұзушылық жасады деп айыпталған адамды сипаттайтын ақпаратпен қамтамасыз ету, оның жауапкершілік шарасы туралы сот әділ шешім қабылдауы үшін оның өмірінің мән-жайларын есепке алу мақсатында қамтамасыз ету болып табылады.

Жоғарыда аталған Заңға сәйкес сотқа дейінгі пробация күдіктілерге, айыпталушыларға қатысты ерікті негізде қолданылады:

- 1) кәмелетке толмағандар;
- 2) мүгедектер;
- 3) әйелдер: елу сегіз және одан жоғары жаста; жүкті әйелдер; үш жасқа дейінгі жас балалары бар;
- 4) ерлер: алпыс үш және одан жоғары жастағы не үш жасқа дейінгі жас балаларды жалғыз тәрбиелеп отырған".

Сотқа дейінгі пробация жоғарыда аталған адамдардың жазбаша өтініші бойынша олар жүгінген сәттен бастап жүзеге асырылады.

Егер «Пробация туралы» ҚР Заңы пайда болғанға дейін пробация тек сотталғандарға қатысты қызметпен және шаралармен байланысты болса, қазіргі уақытта сотқа дейінгі пробация күдіктілер мен айыпталушыларға қатысты қолданылады.

«Пробация» анықтамасынан пробацияны жүзеге асыратын субъектілер қабылдайтын барлық шаралар, сайып келгенде, заңда белгіленген санаттағы адамдардың мінез-құлқын түзетуге және олардың жаңа қылмыстық құқық бұзушылықтар жасауының алдын алуға бағытталғандығы туындайды.

Сотқа дейінгі пробация өзіне қатысты қолданылатын адамның жазбаша өтініші бойынша, яғни ерікті негізде жүзеге асырылады. Сондықтан ол қылмыстық құқық бұзушылық жасады деп күдіктелген немесе айыпталған адамның құқықтарына нұқсан келтірмейді.

Отандық пробация заңнамасына сәйкес сотқа дейінгі пробация объектілерінің ауқымы айтарлықтай тарылды. Олардың талдауы сотқа дейінгі пробация негізінен халықтың әлеуметтік осал топтарына (мүгедектерге, зейнеткерлік жастағы адамдарға және т.б.) және оларға әлеуметтік-құқықтық көмек көрсетуді қажет ететін кәмелетке толмағандарға қатысты деген қорытындыға келуге мүмкіндік береді.

Сотқа дейінгі пробация кезінде сотқа дейінгі баяндама жасалады, оны жасау үшін пробация қызметінің қызметкері жазаны жеңілдетуге қандай да бір түрде әсер етуі мүмкін барлық мән-жайларды зерделеуді жүзеге асырады, бұл гуманизм қағидатының көріністерінің бірі болып табылады.

Соттың қылмыстық жазаны тағайындауына әсер ететін әртүрлі мән-жайлардың болуы сотқа дейінгі баяндаманы

сапалы жасау кезінде анықталуы мүмкін, өйткені оларды сот талқылауы барысында сот әрдайым зерттей бермейді.

Сотқа дейінгі пробация үй қамағына алу немесе қамауда ұстау түріндегі бұлтартпау шарасы қолданылған адамдарға қатысты қолданылмайды («Пробация туралы» Заңның 12-бабы).

ҚР ҚПК -нің 137-бабында тек жеті бұлтартпау шарасы көзделген. Сотқа дейінгі пробация, «Пробация туралы» ҚР Заңының 13-бабының 1) тармақшасына сәйкес, келмеу және тиісті мінез-құлық туралы жазылу, жеке кепілгерлік, әскери қызметшіні әскери бөлім қолбасшылығының бақылауына беру, кәмелетке толмағанды қадағалауға беру және кепілге беру сияқты бұлтартпау шараларының түрлеріне қолданылады. Пробацияның бұл түрі қылмыстық іс жүргізу заңнамасында көзделген барлық қатаң екі шараға қолданылмайды: үй қамағына алу және қамауда ұстау.

Осылайша, заң шығарушы сотқа дейінгі пробация объектілерінің шеңберін халықтың әлеуметтік осал топтары мен кәмелетке толмағандарға дейін қысқарта отырып, мұны екінші рет жасады, бұл пробацияның осы түрін үй қамауында немесе қамауда отырған адамдарға қолдануды шектеді.

«Пробация туралы» ҚР Заңының 13-бабының 3) тармағы сотқа дейінгі пробация кезінде әлеуметтік-құқықтық көмек шеңберінде көрсетілетін шараларды атап өткен кезде жоғарыда көрсетілген Заңның 6-бабына сілтеме жасайды. «Пробация туралы» ҚР Заңының 6-бабында пробация қолданылатын адамдарды әлеуметтендіру, әлеуметтік бейімдеу және оңалту шаралары көзделеді. Осылайша, пробация қолданылатын адамдарды қайта әлеуметтендіру, әлеуметтік бейімдеу және оңалту:

1): медициналық қызметтер алу; орта білім алу; кәсіпті меңгеру (кәсіптік даярлау, қайта даярлау және біліктілікті арттыру); жұмысқа орналасуға жәрдемдесу; психологиялық сүйемелдеуді қамтамасыз ету; Қазақстан Республикасының

заңнамасында белгіленген жеңілдіктер мен әлеуметтік төлемдер алу мәселелері бойынша әлеуметтік-құқықтық көмек көрсету;

2) әлеуметтік байланыстардың қолдаушы жүйесін қалпына келтіруге және қалыптастыруға жәрдемдесу, оның ішінде: әлеуметтік-психологиялық және психологиялық консультация беру; әлеуметтік патронаж; тараптардың өзара келісімі жағдайында отбасылық және өзге де әлеуметтік-оң байланыстарды қалпына келтіруге көмектесу;

3) әлеуметтік-тұрмыстық бейімделу: болу орнымен қамтамасыз етуді; оңалту іс-шараларын ұйымдастыруды; Мәдени іс-шараларға қатысуға тартуды қамтиды;

4) әлеуметтік-құқықтық мәселелер бойынша консультациялар беру".

Жоғарыда аталған шараларды пробацияны жүзеге асыратын субъектілер әлеуметтік-құқықтық көмек көрсетудің жеке бағдарламасы негізінде жүзеге асырады.

Әлеуметтік-құқықтық көмек көрсетудің жеке бағдарламасы-пробацияны жүзеге асыратын субъектілердің пробация қызметінің есебінде тұрған адамға оның жеке басын және нақты өмірлік жағдайын кешенді зерделеу негізінде әзірленген әлеуметтік-құқықтық көмек көрсету жөніндегі іс-шаралар жиынтығы.

ҚР «Пробация туралы» Заңының 6-бабына сәйкес күдіктіге, айыпталушыға олардың мінез-құлқын түзетуге бағытталған әлеуметтік-құқықтық көмек көрсету жөніндегі шаралар жиынтығына: пробация қолданылатын адамдарды қайта әлеуметтендіру, әлеуметтік бейімдеу және оңалту:

1) мәселелер бойынша әлеуметтік-құқықтық көмек көрсету: медициналық қызметтерді алу; орта білім алу; кәсіпті меңгеру (кәсіптік даярлау, қайта даярлау және біліктілікті арттыру); жұмысқа орналасуға жәрдемдесу; психологиялық сүйемелдеуді қамтамасыз ету; Қазақстан Республикасының заңнамасында белгіленген жеңілдіктерді алу және әлеуметтік төлемдер;

2) қолдаушыны қалпына келтіруге және қалыптастыруға жәрдемдесу әлеуметтік байланыс жүйелері, соның ішінде: әлеуметтік-психологиялық және психологиялық кеңес беру; әлеуметтік патронаж; тараптардың өзара келісімі жағдайында отбасылық және өзге де әлеуметтік-оң байланыстарды қалпына келтіруге көмектесу;

3) әлеуметтік-тұрмыстық бейімделуді қамтиды: болу орнымен қамтамасыз ету; оңалту іс-шараларын ұйымдастыру; Мәдени іс-шараларға қатысуға тарту;

4) әлеуметтік-құқықтық мәселелер бойынша консультациялар беру".

Жоғарыда аталған шараларды пробацияны жүзеге асыратын субъектілер (өз құзыреті шегінде әрекет ететін мемлекеттік органдар, Қазақстан Республикасының пробация туралы заңнамасында белгіленген тәртіппен, сондай-ақ азаматтар, қоғамдық бірлестіктер және өзге де заңды тұлғалар) әлеуметтік-құқықтық көмек көрсетудің жеке бағдарламасы негізінде іске асырады («Пробация туралы» ҚР Заңының 6-бабының 2-тармағы).

Әлеуметтік-құқықтық көмек көрсетудің жеке бағдарламасы-пробацияны жүзеге асыратын субъектілердің пробация қызметінің есебінде тұрған адамға оның жеке басын және нақты өмірлік жағдайын кешенді зерделеу негізінде әзірленген әлеуметтік-құқықтық көмек көрсету жөніндегі іс-шаралар жиынтығы.

Пробация қызметі адамға қатысты әлеуметтік-құқықтық көмек көрсетудің жеке бағдарламасын жасайды және оның іске асырылуын қамтамасыз етеді.

Көрсетілген бағдарламаны іске асыру нәтижелері бойынша, сондай-ақ Қазақстан Республикасының Мемлекеттік құпиялар және заңмен қорғалатын өзге де құпия туралы заңнамасының талаптарын сақтай отырып, заңды тұлғалардан өз өкілеттіктерін жүзеге асыру үшін қажетті мәліметтерді, анықтамаларды, сипаттамаларды, өзге де

ақпаратты сұрау жолымен алынған мәліметтер негізінде пробация қызметі сотқа дейінгі пробация қолданылатын адамға ұсынылатын сотқа дейінгі баяндаманы жасайды, сот талқылауы басталғанға дейін.

Сотқа дейінгі пробация қолданылатын адам сотқа дейінгі баяндаманы дайындауға қатыса алады және оның мазмұны бойынша пікір білдіре алады, ол сотқа дейінгі баяндамада («Пробация туралы» ҚР Заңының 13-бабының 4-тармағы) көрсетілуге тиіс.

ҚР «Пробация туралы» Заңының 14 – бабының 1) тармақшасына сәйкес сотқа дейінгі баяндама – бұл күдіктінің, айыпталушының жеке ерекшеліктері, олардың әлеуметтік-құқықтық көмек көрсетудің жеке бағдарламасында көзделген іс-шараларды орындауы, пробация қызметінің ұсынымдарын орындау және оның көмегін қабылдау туралы ақпарат. Сонымен, сотқа дейінгі есеп-бұл айыпталушыны сипаттайтын ақпарат, оның жауапкершілігі туралы сот шешімі.

Сотқа дейінгі баяндама судьяның әділ үкім шығару мүмкіндігіне ие болуы үшін, заңсыз әрекет туралы ғана емес, сонымен бірге оны жасады деп күдіктелген адам туралы қосымша ақпарат алу, қылмыстық құқық бұзушылықты тудыруы мүмкін оның өмірінің мән-жайлары туралы, сондай-ақ пробация органы ұсынған іс-шаралар туралы ақпарат алу үшін қажет. мұндай жағдайларды жою.

Сотқа дейінгі баяндама әділ үкім шығару үшін сотқа беріледі. Пробация заңнамасына сәйкес оны сот назарға алады. Сотқа дейінгі баяндаманы қылмыстық іс жүргізуде айыпталушының қылмыстық құқық бұзушылық жасағаны үшін кінәсінің (немесе кінәсіздігінің) дәлелі ретінде қолдануға болмайтындығына назар аударған жөн.

Ол адамның қайталама қылмыстық құқық бұзушылық жасау тәуекелін бағалау негізінде жасалады. Пробация қызметі жұмыс істейтін бүкіл әлемде қайта қылмыстық құқық бұзушылық жасау ықтималдығына үлкен әсер ететін

ғылыми анықталған тіршілік салалары бар, яғни өмір саласы (білім беру, тұрғылықты жері, отбасындағы қатынастар, достарымен қарым-қатынас және т.б.), жеке қасиеттер саласы, тәуелділік саласы. Ғалымдар бұл салалардың қылмыстық құқық бұзушылықпен тікелей байланысы болмауы мүмкін екенін анықтады, бірақ егер бұл салаларда проблемалар болса, онда адамның қайтадан қылмыстық құқық бұзушылық жасау ықтималдығы жоғары. Пробация қызметінің қызметкері осы жағдайды бағалайды, осы салаларды, адамның қылмыстық құқық бұзушылықты қайталап жасау тәуекелдерін анықтайды.

Сотқа дейінгі баяндамада баяндалған ақпарат оны жаңартуды ескере отырып, пробацияның басқа түрлерін жүзеге асыру кезінде де пайдаланылады.

Сотқа дейінгі баяндама дайындалып жатқан адаммен кездесулер кезінде пробация қызметінің қызметкері айыпталушыға оның жеке өмірі, мінез-құлқы, жұмысы (оқуы), жақындарымен, достарымен және басқа адамдармен қарым-қатынасы, материалдық жағдайы және белгілі бір өмірлік оқиғалар мен жағдайларға қатынасы туралы сұрақтар қояды.

Сотқа дейінгі баяндаманы дайындау үшін пробация қызметкерінің айыпталушының жақын ортасымен: туыстарымен, достарымен, әріптестерімен, онымен таныс басқа адамдармен сөйлесуге, сондай-ақ басқа көздерден: қылмыстық іс материалдарынан, жұмыс немесе оқу орнынан ақпарат алуға құқығы бар.

Күдіктінің немесе айыпталушының сотқа дейінгі баяндаманы жасауға қатысудан бас тартуы оларды құрастырудың кез келген кезеңінде олардың құқығы болып табылады, бірақ бас тарту пробация қызметі қызметкерінің осы құжатты жасау міндетін жоймайды. Егер айыпталушы пробация қызметкеріне өзі туралы ақпарат бергісі келмесе, онда мұндай ақпарат басқа көздерден алынуы мүмкін. Сотқа дейінгі баяндаманы жасаудан бас тарту, сондай-ақ пробация

органына шақыру бойынша себепсіз келмеу деп есептелуі мүмкін.

Пробация қызметінің қызметкеріне сотқа дейінгі баяндама жасауға қарсылық білдіру, егер оның ашық пікіріне немесе қарсылық білдіру үшін басқа негіздемелерге күмән туындаса, мәлімделуі мүмкін.

Сотқа дейінгі баяндама жасалатын адам, егер олар туындаса, пробация қызметкерімен сотқа дейінгі баяндаманың мазмұнына ескертулер мен нақтылауларды талқылай алады. Егер пробация қызметкері айыпталушының көзқарасымен келіспесе, онда айыпталушы бұл ескертулерді жазбаша түрде жаза алады және олар сотқа дейінгі баяндамамен бірге сотқа беріледі.

Сотқа дейінгі баяндама сотқа жіберілгенге дейін пробация қызметінің қызметкері айыпталушыны оның мазмұнымен танысу үшін шақырады. Пробация органына келмеу сотқа дейінгі баяндаманы белгіленген мерзімде сотқа беруден бас тартуға негіз болып табылмайтынын есте ұстаған жөн.

«Пробация туралы» ҚР Заңының 14-бабына сәйкес сотқа дейінгі баяндаманың ұсынымдық бөлігінде адамға жаза тағайындау және оны орындау кезінде пайдалануға ұсынылатын міндеттер мен шектеулердің шамамен тізбесі көрсетіледі. Пробация мәселелері жөніндегі уәкілетті органдар дайындаған сотқа дейінгі баяндамаларда құқық бұзушыны бас бостандығынан айырусыз түзету мүмкіндігі туралы қорытынды жасауы сирек емес.

«Пробация туралы» ҚР Заңының 13-бабының 5) тармағында мыналар бекітілген: «қылмыстық іс сотқа дейінгі тергеп-тексеру сатысында тоқтатылған жағдайда пробация қызметі сотқа дейінгі пробацияны тоқтатады. Бұл ретте адамға әлеуметтік-құқықтық көмек көрсету әлеуметтік-құқықтық көмек көрсетудің жеке бағдарламасына сәйкес жалғасады».

Бақылау сұрақтары:

1. Сотқа дейінгі пробация түсінігі.
2. Сотқа дейінгі пробация қолданылатын тұлғалар.
3. Сотқа дейінгі пробациялық баяндама.
4. Сотқа дейінгі пробацияның мазмұны.

4.2. Үкімдік пробацияның түсінігі және ерекшелігі

«Пробация туралы» ҚР Заңының 3-тарауы пробация түрлеріне арналған: «пробация түрлері және оны жүзеге асыру ерекшеліктері».

2014 жылғы ҚР ҚАК 19-бабына сәйкес «пробациялық бақылау: бас бостандығын шектеу түріндегі жазаға сотталғандарға; шартты түрде сотталғандарға; бас бостандығынан айыру түріндегі жазасын өтеуден шартты түрде мерзімінен бұрын босатылған адамдарға қатысты жүзеге асырылады» [1]. Осы сәттен бастап үкімдік пробация объектілерінің шеңберіне бас бостандығын шектеу түріндегі жазаға сотталған адамдар қосылды, сондай-ақ бас бостандығынан айыру түріндегі жазадан шартты түрде мерзімінен бұрын босатылғандарға қолданылатын пенитенциардан кейінгі пробация қолданысқа енгізілді.

ҚР «Пробация туралы» Заңының 12-бабы Қазақстанда пробация түрлерін бекіте отырып, «үкімдік пробация» анықтамасын қамтиды, бұл сөзсіз қадір-қасиет болып табылады, өйткені ол біздің елімізде бүгінгі таңда бар пробация түрлеріне қатысты қарама-қайшы түсіндірулерді болдырмайды.

Сонымен, Заңның 12-бабының 2) тармағына сәйкес «үкімдік пробация-бұл бас бостандығын шектеуге сотталған адамдарға, сондай-ақ шартты түрде сотталғандарға қатысты пробациялық бақылауды белгілеу және жүзеге асыру және оларға әлеуметтік-құқықтық көмек көрсету жөніндегі қызмет және шаралар жиынтығы».

Осылайша, заң шығарушы келіссөздер жүргізілетін субъектілердің шеңберін нақты белгіледі. Бұл қылмыстық кодекстің 44-бабына сәйкес қылмыстар үшін

тағайындалатын жазаның негізгі түрлерінің біріне сотталғандар [1] бас бостандығын шектеу түрінде, сондай-ақ Қылмыстық кодекстің 63-бабына сәйкес бас бостандығынан айыру түріндегі тағайындалған жаза шартты түрде тағайындалған адамдар. Бір қызығы, бұл ұйғарымда үкімдік пробация – бұл пробациялық бақылауды белгілеу жөніндегі қызмет қана емес, сонымен қатар сотталғандарға әлеуметтік-құқықтық көмек көрсету жөніндегі шаралар жиынтығы екендігі көрсетілген. Осылайша, «Пробация туралы» ҚР Заңының 5-бабының 1) тармақшасына сәйкес пробацияның осы түрінде оны жүзеге асырудың екі нысаны да, пробациялық бақылау да, әлеуметтік-құқықтық көмек те көрініс табады.

«Пробация туралы» ҚР Заңының 15-бабының 2-тармағына сәйкес осы баптың 1-тармағында көрсетілген адамдарға қатысты үкімдік пробация Қазақстан Республикасы Қылмыстық кодексінің 44-бабының ережелері бойынша пробациялық бақылау нысанында жүзеге асырылады, оның ұзақтығы үкіммен немесе сот қаулысымен айқындалады [8]. Бұл жағдайда пробациялық бақылауды пробация қызметі жүзеге асырады. Бас бостандығын шектеу түріндегі жазаға сотталғандарға пробациялық бақылау 1 жылдан 7 жылға дейінгі мерзімде белгіленеді (1-бап. 44 ҚК), ал шартты түрде соттау тағайындалған кезде – бас бостандығынан айырудың барлық белгіленген мерзіміне, ал кәмелетке толмағандарға 6 айдан 1 жылға дейінгі мерзімге (ҚК 63-бабының 3-бөлігі).

ҚК 44-бабының екінші бөлігі, сондай-ақ «пробация туралы» ҚР Заңының 15-бабының 3) тармақшасында оларға қатысты пробациялық бақылау белгіленген адамдардың міндеттері белгіленеді: «сотталғанның мінез-құлқын бақылауды жүзеге асыратын уәкілетті мемлекеттік органның хабарламасынсыз тұрақты тұрғылықты жерін, жұмысын, оқуын өзгертпеу; белгілі бір орындарға бармау; емдеу курсынан өту алкоголизмнен, нашақорлықтан, уытқұмарлықтан, жыныстық жолмен берілетін аурулардан; отбасына материалдық қолдау көрсету; сотталғанды түзеуге

және оның жаңа қылмыстық құқық бұзушылықтар жасауының алдын алуға ықпал ететін басқа да міндеттер».

«Пробация туралы» ҚР Заңының 7-бабына сәйкес, «пробацияны жүзеге асыратын субъектілер өз құзыреті шегінде, Қазақстан Республикасының пробация туралы заңнамасында белгіленген тәртіппен әрекет ететін мемлекеттік органдар, сондай-ақ азаматтар, қоғамдық бірлестіктер және өзге де заңды тұлғалар болып табылады».

Бүгінгі таңда әлемдік және қазақстандық пенитенциарлық саясат қылмыстық жазаларды ізгілендіруге бағытталған. Қылмыстық заңнаманы ізгілендіру бөлігіндегі негізгі бағыттардың бірі бас бостандығынан айыруға балама жазаларды қолдану, жазалау шараларын үнемдеу, сотталған адамға оны қоғамнан оқшауламай түзетуге мүмкіндік беру (әрине, оларды қолдануға негіз болған жағдайларда) болып табылады. Бүгінгі таңда заң шығарушы ұсынған бас бостандығынан айырудың нақты және тиімді баламаларының бірі-пробация. Егер біз пробация институтын, ең алдымен, бас бостандығынан айыру сияқты жазаға балама ретінде қарастыратын болсақ (іс жүзінде ол қалай пайда болды), онда Қазақстан Республикасының қолданыстағы пробация заңнамасына сәйкес үкімдік пробация ғана осындай балама болып табылады.

Мәселен, заңнамаға сәйкес сотқа дейінгі пробация («Пробация туралы» ҚР Заңының 12-бабының 1) тармақшасы). Бұл күдіктіге, айыпталушыға олардың мінез-құлқын түзету мақсатында оларға әлеуметтік-құқықтық көмек көрсетуге бағытталған іс-шаралар мен шаралар жиынтығы [1].

Пенитенциарлық пробация «Пробация туралы» ҚР Заңының 12-бабының 3) тармақшасына сәйкес бас бостандығынан айыру түріндегі жазасын өтеп жатқан адамдарға қатысты қолданылады және оларға жаза түрінен балама бас бостандығынан айыруды қолдану туралы мәселені сот олардың пайдасына шешкен жоқ.

«Пробация туралы» ҚР Заңының 12-бабы 4) тармақшасындағы пенитенциарлық пробация қылмыстық-

атқару (пенитенциарлық) жүйесі мекемелерінен босатылған адамдарға қатысты пробациялық бақылауды белгілеу және жүзеге асыру және оларға әлеуметтік-құқықтық көмек көрсету жөніндегі қызмет және шаралар жиынтығы" ретінде айқындалған. Бұл жағдайда біз нақты жазаны бас бостандығынан айыру түрінде өтеген адамдар туралы айтып отырмыз және пенитенциарлық пробацияға ұқсас кез-келген балама туралы мәселе мағынасыз.

Сот сотталған адамға бас бостандығынан баламалы айыру шарасын – бас бостандығын шектеу немесе бас бостандығынан айыру түріндегі жазаны ҚК-нің 63-бабын қолдана отырып қолданған жағдайда пробация қолданылады.

Бақылау сұрақтары:

1. Үкімдік пробацияның түсінігі және қылмыстық құқық бұзушылықтың алдын алудағы маңыздылығы.
2. Үкімдік пробацияның басқа пробация түрлерінен айырмашылығы.
3. Үкімдік пробацияны қолдану негіздері.
4. Үкімдік пробация қандай тұлғаларға қолданылады.

4.3 Қазақстан Республикасының заңнамасында пенитенциарлық пробацияның түсінігі, мазмұны және ерекшеліктері

Пенитенциарлық пробация қолданыстағы заңнамаға сәйкес қолданыстағы пробацияның төрт түрінің бірі ретінде ҚР 2016 жылғы 30 желтоқсандағы «Пробация туралы» заңымен енгізілді.

Жоғарыда аталған Заңның 12-бабының 3-тармағына сәйкес пенитенциарлық пробация «қылмыстық атқару (пенитенциарлық) жүйесі мекемелерінде бас бостандығынан айыру түріндегі жазасын өтеп жатқан адамдарды қайта әлеуметтендіру жөніндегі қызмет және шаралар жиынтығы» болып табылады.

ҚР қолданыстағы «Пробация туралы» Заңына сәйкес, пенитенциарлық пробация «қылмыстық-атқару (пенитенциарлық) жүйесі мекемелерінде бас бостандығынан айыру түріндегі жазасын өтеп жатқан сотталған адамға қатысты қолданылады» (16-бап).

Сондай-ақ, сотқа дейінгі, пенитенциарлық пробация тек әлеуметтік-құқықтық көмек түрінде жүзеге асырылады. Ең көп таралған анықтамаға сәйкес, ция (лат. re (қайталанатын, жаңартылатын әрекет) + лат. socialis (қоғамдық), ағылш. resocialization, нем. resozialisierung) – бұл адамның жаңа қоғамдастықтағы өмірге бейімделуі [23]. Қолданыстағы заңды талдағаннан кейін, негізінен, пенитенциарлық пробация арқылы біздің еліміздің заңнамасы сотталушының босатуға дайындығын түсінеді деген қорытындыға келеміз. ҚР «Пробация туралы» Заңының 16-бабында босатылуға дайындалып жатқан сотталғанға көмек көрсетуді толықтай регламенттейтін ережелер бар. Бұдан басқа, жазадан босатылған сотталғандарға барынша егжей-тегжейлі көмек ҚАК 27-тарауында белгіленген. Әлеуметтік-құқықтық көмек көрсетудің жеке бағдарламасы, негізінен, босатуға дайындық кезеңіне бағытталға.

Алайда, «Пробация туралы» ҚР Заңының 16-бабының 2-тармағына сәйкес, сотталғанды қайта әлеуметтендіру ол қылмыстық-атқару (пенитенциарлық) жүйесі мекемесіне келген сәттен бастап жүзеге асырылады. Ең алдымен, біздің ойымызша, бұл жазаны өтеу үшін келген сотталушыға барлық субмәдениеттердің ішіндегі ең ерекшелігі болып табылатын жаңа ортаға бейімделуге көмектесу. Түрме субмәдениеті субмәдениеттің басқа түрлерінен айтарлықтай ерекшеленеді. Бұл оның қалыптасуы мен жұмыс істеуінің ерекше шарттарымен түсіндіріледі. Бұл субмәдениет түрме шеңберінде пайда болады – жабық, шектеулі, қоғамнан оқшауланған мекеме. Тұтқындар үнемі қадағаланатын тар, шағын бөлмеде болуға мәжбүр. Сонымен қатар, олар кез-келген іс-әрекеттің мүмкіндігінен мүлдем айырылады.

Мұның салдары-олардың субмәдениетінің қалыптасуы. Бұл процесс мәжбүрлі, іс жүзінде мәжбүрлі болып табылады, өйткені бұл қазіргі жаңа жағдайда өмір сүрудің жалғыз жолы [24]. Сотталғандардың бір бөлігі жеткілікті ұзақ жаза мерзімдерін өтейді және оларды өтеу барысында әлеуметтік-құқықтық сипаттағы үздіксіз қолдауды қажет етеді.

Осылайша, біз сотталғанды қайта әлеуметтендірудің бірінші кезеңін қарастырамыз – бұл пенитенциарлық жүйе мекемелерінің барлық түрлеріндегі өмірге бейімделу. Бірінші кезең барысында пенитенциарлық пробацияны жүзеге асыратын субъект мекеме әкімшілігі, ал нысан жазасын өтеу үшін жаңадан келген сотталғандар болады. Біздің ойымызша, қайта әлеуметтенудің осы кезеңінің мерзімдері көптеген факторларға байланысты жеке-жеке анықталуы керек, олардың ішіндегі ең маңыздысы сотталушының психологиялық жағдайы, оның жасы, ол жасаған қылмыстық құқық бұзушылық жағдайлары болады [25].

Бас бостандығынан айыру мерзімдеріне байланысты белгілі бір уақыттан кейін босатылатын сотталғандарды қайта әлеуметтендірудің келесі түріне – қайта әлеуметтендіруге көшу басталады. «Пробация туралы» ҚР Заңының 16-бабының 3-тармағына сәйкес «бас бостандығынан айыру түріндегі жазасын өтеп жатқан, жазасын өтегенге дейін бір жыл қалған сотталушыға қатысты қайта әлеуметтендіруді пробация қызметі қылмыстық-атқару (пенитенциарлық) жүйесі мекемесінің әкімшілігімен бірлесіп әлеуметтік-құқықтық көмек көрсету нысанында жүзеге асырады» [1]. Бұл жағдайда заң шығарушы қайта әлеуметтенудің осы кезеңінің басталу мерзімін-босатудан бір жыл бұрын қарастырды.

«Пробация туралы» ҚР Заңын зерделеу әлеуметтік-құқықтық көмек көрсетудің жеке бағдарламасын іске асырудың негізгі мақсаты сотталғанды қоғамда оның толыққанды мүшелерін әлеуметтік бейімдеу, рецидивті құқық бұзушылықтар жасамау үшін босатылғаннан кейін

калыпты өмір сүру үшін еңбек және тұрмыстық жағдайлар жасау болып табылатынын түсінуге мүмкіндік береді.

Пробация қолданылатын адамдарды әлеуметтендіру, әлеуметтік бейімдеу және оңалту шараларын тізімдейтін «Пробация туралы» ҚР Заңының 6-бабы негізінен бас бостандығынан айыру орындарынан босатылғаннан кейінгі кезеңге қатысты мәселелерді қозғайды және тек әлеуметтік-құқықтық мәселелер бойынша консультациялар беру келген адамдарға қатысты іске асырылатын шараға қатысты болуы мүмкін бас бостандығынан айыру орындарына жазасын өтеу үшін (пп. 4 «Пробация туралы» ҚР Заңының 6-бабы 1) тармақшасы). Сонымен қатар, пенитенциарлық пробация заңға сәйкес тек әлеуметтік-құқықтық көмек түрінде жүзеге асырылатынын есте ұстаған жөн, ал бұл көмектің барлық шаралары «Пробация туралы» ҚР Заңының 6-бабында көрсетілген.

«Пробация туралы» ҚР Заңының 16-бабының 3) тармақшасына сәйкес сотталғандарды қайта әлеуметтендіру сотталушы бас бостандығынан айыру орындарынан босатылғанға дейін бір жыл бұрын басталатын пенитенциарлық пробацияның жалғыз нысаны болып табылады. Бас бостандығынан айыру түріндегі жазасын өтеп жатқан сотталғандарды қайта әлеуметтендіру, егер қайта әлеуметтендіру жөніндегі шаралар бас бостандығынан айыру түріндегі жазасын өтеп жатқан барлық адамдарға қатысты олар қылмыстық-атқару жүйесі мекемесіне келген кезден бастап жүзеге асырылатын болса, тиімдірек болады [26].

Шын мәнінде, қылмыстық-атқару жүйесі мекемелерінде жүргізілетін шаралар қайта әлеуметтену элементтерін қамтиды. Жазасын өтеп жатқан сотталғандарды қайта әлеуметтендірудің мысалы ретінде сотталғанды жұмысқа орналастыруды немесе оған мекеме қабырғасында белгілі бір кәсіпті игеруге көмектесуді келтіруге болады, бұл оған өз қаражатын жинауға немесе бас бостандығынан айыру

орындарынан босатылғаннан кейін жұмысқа орналасуға көмектеседі.

Токубаев З.С. бас бостандығынан айыруға сотталғандардың негізгі құқықтарын «жеке, саяси және әлеуметтік-экономикалық.

Сонымен, автор ҚР Конституциясына сәйкес әлеуметтік-экономикалық құқықтарға, атап айтқанда, еңбек ету құқығын, әлеуметтік қамсыздандыру құқығын, денсаулықты сақтау құқығын, білім алу құқығын жатқызады» [27, 286.].

Өздеріңіз білетіндей, пенитенциарлық пробация тек әлеуметтік-құқықтық көмек түрінде жүзеге асырылады. Бас бостандығынан айыруға сотталғандардың құқықтарын автор көрсеткен градациямен мүлдем келісе отырып, пенитенциарлық пробация шеңберінде көрсетілетін әлеуметтік-құқықтық көмек, шын мәнінде, бас бостандығынан айыруға сотталғандардың кейбір әлеуметтік-экономикалық құқықтарын іске асыру болып табылады деген қорытындыға келеміз.

Бас бостандығынан айыру түріндегі жазасын өтеп жатқан сотталғандарды қайта әлеуметтендірудің тиімділігін арттыру мақсатында қылмыстық-атқару жүйесі мекемесіне келген сәттен бастап, түрме қоғамдастығы қайтадан ықпал етуге үлгермеген кезде, аталған жазаны өтеп жатқан барлық сотталғандарға пробацияның осы түрін қолдану мүмкіндігін кеңейте отырып, пенитенциарлық пробация қолданылатын адамдардың тізбесін кеңейту қажет келген мүше.

Бұл бас бостандығынан айыру түріндегі жазасын өтеушінің сәтті қайта әлеуметтенуіне ықпал етеді. Бас бостандығынан айыру орындарына тек келген адамдар үшін қылмыстық құқық бұзушылық жасалған нақты өмірлік жағдайды, сот тағайындаған жаза мерзімін кешенді зерделеу негізінде сотталған адамның жеке басын ескере отырып, нақты шаралар көзделуге тиіс.

Пробация туралы ұлттық заңнаманың негізін қалаушылардың бірі М.А. Аюбаев сотталушының бейімделуін төрт кезеңге бөледі: «егер бейімделуді пенитенциарлық жүйеге қатысты кең мағынада қарастыратын болсақ, бейімделу процесінің бірнеше кезеңін ажыратуға болады. Бейімделу бойынша жұмыс процесі адамды тергеу изоляторына қамау сәтінен басталуы тиіс. Бұл дайындық тәсілі деп аталады. Өкінішке орай, бұл кезеңде іс жүзінде болашақ сотталған адаммен ешкім айналыспайды, ол өзіне, көп дәрежеде, айналасындағыларға беріледі. Тәжірибе көрсеткендей, ұсталған адамның алғашқы күндерінде оқшаулану жағдайында әлеуметтік мәртебе қалыптасады және оның ҚАЖ мекемелерінде кейінгі өмірінің негізі қаланады. Сондықтан, бұл олқылық адамды көп жағдайда ҚАЖ мекемелерінде тұру жағдайларына теріс дайындаумен айналысатын ортаны пайдаланады. Бейімделуге байланысты екінші кезең сотталғанды ҚАЖ мекемелерінде болу жағдайларына дайындауға бағытталған іс-шаралар кешенін қамтиды, яғни бұл сотталғанның ҚАЖ мекемелерінде болған алғашқы күндері, апталары, айлары мен жылдары туралы. Бейімделу процесінің үшінші кезеңі сотталғанды бостандықта өмір сүруге дайындауға бағытталуы керек. Ал бейімделудің төртінші кезеңі бұрынғы сотталған адам босатылғаннан кейін оған жәрдемдесу жөніндегі іс-шараларды қамтиды» [28, 156.].

ҚР «Пробация туралы» Заңымен бекітілген пробация түрлерін талдау пенитенциарлық пробация пробацияның ерекше түрі болып табылады деген қорытынды жасауға мүмкіндік береді. Біз білетіндей, «пробация» сөзі, ең алдымен, бас бостандығынан айыруға балама қылмыстық жазалармен байланысты. Бұл бастапқыда Қазақстан Республикасының пенитенциарлық заңнамасына пробация енгізілгендігімен байланысты, бұл тек шартты мерзімге сотталған сотталғандарға ғана қолданылатын режимді білдіреді. Кейіннен пробация аясы кеңейтілді және ол бас

бостандығын шектеуге сотталғандарға (сотталған пробация), сондай-ақ жазаның әртүрлі түрлерін өтеушілерге қолданыла бастады.

«Пробация туралы» ҚР Заңы пробацияның жаңа түрлерін – сотқа дейінгі және пенитенциарлық пробацияны енгізе отырып, соңғысын енгізе отырып, бас бостандығынан айыру орындарындағы адамдарға да өз әсерін таратты. Пенитенциарлық пробация-бұл бас бостандығынан айыру жазасын нақты өтеп жатқан адамдарға қолданылатын пробацияның жалғыз түрі.

ҚР «Пробация туралы» Заңының 16-бабының мағынасы сотталғандарды өтеу үшін келгендерді қайта әлеуметтендіруді пенитенциарлық жүйе мекемесінің әкімшілігі жүзеге асыратынын, босатылған сотталғанды қайта әлеуметтендіруді пробация қызметі әкімшілікпен бірлесіп жүзеге асыратынын түсінуге мүмкіндік береді.

«Пробация туралы» ҚР Заңының 16-бабы 3) тармақшасына сәйкес сотталғандарды қайта әлеуметтендіру сотталушы бас бостандығынан айыру орындарынан босатылғанға дейін бір жыл бұрын басталады.

Бақылау сұрақтары:

1. Пенитенциарлық пробацияның түсінігі және мәні.
2. Пенитенциарлық пробацияның сотталушыны бейімдуге әсері.
3. Пенитенциарлық пробация бас бостандығынан айыру орнынан босатылғанға дейін қанша жыл бұрын жүргізіледі.
4. Пенитенциарлық пробацияны түзеу мекемесінде қолдану ерекшеліктері.

4.4 Қазақстан Республикасының заңнамасында постпенитенциарлық пробацияның түсінігі және ерекшелігі

Бас бостандығынан айыру орындарында болу сотталған адамды әдеттегі әлеуметтік байланыстарынан, оның қоғамдағы орнынан айырады. Бас бостандығынан айыру орындарынан шығу, сондай-ақ күнделікті өзгертін өмір мен тұрмыстық шындыққа бейімделу көбінесе оған жету сияқты күрделі процесс болып табылады. Отбасылық қатынастарды қалпына келтіру қажеттілігі, жұмыс пен баспана іздеу, қоғамда жоғалған билікті қайтару-мұның бәрі бұрынғы тұтқын үшін оның қалай бостандыққа шыққанына қарамастан өте күрделі әлеуметтік және психологиялық процесс – оған жазасын өтеуден шартты түрде мерзімінен бұрын босату қолданылды ма, соған байланысты босатылды ма бас бостандығынан айыруды неғұрлым жеңіл жаза түрімен ауыстыру немесе сот үкімімен белгіленген бас бостандығынан айыру мерзімін өтеу.

Көбінесе адамды қылмыстық-атқару жүйесі мекемелерінен босату тек материалдық және тұрмыстық сипаттағы ғана емес, сонымен қатар қоғамның заңға бағынатын мүшелерінің біржақты қарым-қатынасына, әлеуметтік стигматизация деп аталатын-әлеуметтік белгілерді қою, қандай да бір сапаны (әдетте теріс) жеке адаммен немесе көптеген адамдармен байланыстыру, бұл байланыс жоқ немесе дәлелденбегенімен. Стигматизация көптеген стереотиптердің ажырамас бөлігі болып табылады [28]. Сонымен қатар, психологияда стигматизацияның арнайы түрі бар - институционалдық стигматизация - заңмен бекітілген Ішекті стигматизация, соттылығы бар адамға қатысты. Соттылығы бар адамды жұмысқа алуға тікелей не жасырын құлықсыздық (мекеменің не кәсіпорынның меншік нысанына қарамастан), қоғамның басқа мүшелерінің адамның соттылығы туралы ақпараты болған кезде олардың

менсінбейтін не күдікті көзқарасы-мұның бәрі сот белгілеген жаза өтелгеніне, соттылығы өтелгеніне не алынып тасталғанына қарамастан, институционалдық стигматизацияның көрінісі болып табылады.

«Пробация туралы» ҚР Заңының 12-бабының 4-тармағы пенитенциарлық пробацияның мынадай анықтамасын қамтиды – бұл «қылмыстық-атқару (пенитенциарлық) жүйесі мекемелерінен босатылған адамдарға қатысты пробациялық бақылауды белгілеу және жүзеге асыру және оларға әлеуметтік-құқықтық көмек көрсету жөніндегі қызмет және шаралар жиынтығы». Осылайша, «пенитенциардан кейінгі пробацияның» ресми анықтамасы пробацияның бұл түрі екі түрде – пробациялық бақылау, сондай-ақ әлеуметтік-құқықтық көмек түрінде жүзеге асырылатындығын анықтайды. Алайда, барлық жағдайларда постпенитенциарлық пробацияны жүзеге асырудың екі түрі де қолданылмайды.

Мәселен, «Пробация туралы» ҚР Заңының 17-бабы пенитенциардан кейінгі пробация қолданылатын:

1) бас бостандығынан айыру түріндегі жазасын өтеуден шартты түрде мерзімінен бұрын босатылған адам;

2) сот оған қатысты әкімшілік қадағалау белгілеген бас бостандығынан айыру орындарынан босатылған адам;

3) бас бостандығынан айыру жазасын өтеуден шартты түрде мерзімінен бұрын босатылған бас бостандығынан айыру ҚК-нің 73-бабына сәйкес бас бостандығын шектеумен ауыстырылды;

4) бас бостандығынан айыру ҚК-нің 73-бабына сәйкес айыппұлмен ауыстырылған адам;

5) сот тағайындаған бас бостандығынан айыру түріндегі жаза мерзімін өтеген адам.

Бұдан әрі, сол бапта бас бостандығынан айыру орындарынан босатылған адамдардың жоғарыда көрсетілген әрбір санатына қатысты пробацияны жүзеге асыру нысандары ашылады.

Мәселен, «Пробация туралы» ҚР Заңының 17-бабының 2) тармақшасына сәйкес бас бостандығынан айыру түріндегі жазасын өтеуден шартты түрде мерзімінен бұрын босатылған адамдарға екі нысан да қолданылады, бұл ретте пробациялық бақылауды тұрғылықты жері бойынша ішкі істер органдары жүзеге асырады, ал пробация қызметі әлеуметтік-құқықтық көмек көрсетуге жәрдемдеседі.

«Пробация туралы» ҚР Заңының 17-бабының 3) тармағы сот әкімшілік қадағалау белгілеген адамға қатысты пенитенциардан кейінгі пробация әлеуметтік-құқықтық көмек көрсету нысанында жүзеге асырылады деп айқындады [1].

Бас бостандығынан айыру бас бостандығын шектеуге ауыстырылған адамға қатысты пенитенциардан кейінгі пробация «Пробация туралы» ҚР Заңының 15-бабында көзделген қағидалар бойынша жүзеге асырылады (яғни, үкімдік пробация іс жүзінде қолданылады). «Пробация туралы» ҚР Заңының 15-бабының 2) тармағына жүгініп, бас бостандығын шектеуге сотталған адамдарға қатысты үкімдік пробация ҚК 44-бабының ережелері бойынша пробациялық бақылау нысанында жүзеге асырылады. Яғни, осы тармақтың мағынасынан бас бостандығынан айыру бас бостандығын шектеумен ауыстырылған адамға қатысты пенитенциардан кейінгі пробация тек бір нысанда – пробациялық бақылауда жүзеге асырылады деген қорытындыға келеміз. Алайда, «Пробация туралы» ҚР Заңының 12-бабы 4) тармақшасында «пенитенциардан кейінгі пробация қылмыстық-атқару (пенитенциарлық) жүйесі мекемелерінен босатылған адамдарға қатысты пробациялық бақылауды белгілеу және жүзеге асыру және оларға әлеуметтік-құқықтық көмек көрсету жөніндегі іс-шаралар қызметі мен жиынтығын қамтиды, яғни біз оны қолдану туралы айтып отырмыз пробацияның екі түрі».

Сот тағайындаған бас бостандығынан айыру мерзімін өтеген адамға қатысты пенитенциардан кейінгі пробация оның бастамасы бойынша пробация қызметіне жүгіну

арқылы жүзеге асырылады, одан бұл жағдайда пробация тек әлеуметтік-құқықтық көмек көрсету нысанында жүзеге асырылады деген қорытынды шығады.

«Пробация туралы» ҚР Заңының 12-бабына сәйкес пенитенциардан кейінгі пробация екі нысанда жүзеге асырылады, сол Заңның 17-бабына сәйкес оның тек біреуі ғана іске асырылатын түрлері бар (мысалы, сот әкімшілік қадағалау белгілеген бас бостандығынан айыру орындарынан босатылған адамға қатысты – тек әлеуметтік-құқықтық нысанда немесе пробацияның бұл түрі адам пробация қызметіне жүгінген жағдайда ғана, яғни өз бастамасы бойынша (мысалы, бас бостандығынан айыру түріндегі жазаны толығымен өтеген кезде) қолданылады. Сонымен қатар, пенитенциарлық пробацияның көптеген кіші түрлерінде пробация жоқ екенін атап өткен жөн, онда тек пробациялық бақылау жүзеге асырылатын болады.

Алайда, ҚАК 19-бабы пробациялық бақылау жүзеге асырылатын адамдардың тек үш санатын тізімдейді. Оларға: 1) бас бостандығын шектеу түріндегі жазаға сотталғандар, 2) шартты түрде сотталғандар, 3) бас бостандығынан айыру түріндегі жазаны өтеуден шартты түрде мерзімінен бұрын босатылғандар жатады.

Сот бастапқыда бас бостандығын шектеу түріндегі жаза тағайындаған сотталғандарға қатысты пробацияны жүзеге асыру «Пробация туралы» ҚР Заңының 15-бабының 2) тармақшасында көзделген, өйткені ол үкімдік пробацияның кіші түрі және бірінші сатыдағы соттың үкімімен сотталғанға бас бостандығынан айыруға байланысты емес жаза тағайындалады.

ҚР «Пробация туралы» Заңының 3-бабының 7) тармақшасына сәйкес пробацияны жүзеге асыратын субъектілердің өзара іс-қимылы пробацияның негізгі қағидаттарының бірі болып табылады, оны сақтауға пробацияның тиімділігі байланысты болады. «Пробация туралы» ҚР Заңының 9-бабының 3) тармағында: «пробация

қызметі мемлекеттік органдармен, азаматтармен, қоғамдық бірлестіктермен және өзге де заңды тұлғалармен Қазақстан Республикасының заңнамасына сәйкес оның есебінде тұрған адамдарға әлеуметтік-құқықтық көмек көрсету мәселелері бойынша өзара іс-қимылды жүзеге асырады». Пробация қызметтері мен полиция бөлімшелерінің пробация қызметтерінің есебінде тұрған адамдардың мінез-құлқын бақылау жөніндегі өзара іс-қимыл қағидалары Қазақстан Республикасы Ішкі істер министрінің 2014 жылғы 18 тамыздағы [8] бұйрығымен реттеледі.

Бүгінгі таңда бұл азаматтардың еңбек және тұрмыстық жағдайы мәселелерін шешу қылмыстық жазасын өтеген адамдарды әлеуметтік бейімдеу және оңалту орталықтарына жүктелген.

Пенитенциарлық пробацияның тиімділігін арттыру үшін шет елдердің тәжірибесі қызықты. Мысалы, Германияда «өтпелі үйлер» жұмыс істейді, оларға шартты түрде мерзімінен бұрын босату қолданылуы мүмкін сотталғандар мерзім аяқталғанға дейін 6-12 ай бұрын жіберіледі.

Нидерландыда бұрынғы тұтқындарды қайта әлеуметтендіру орталықтарын құру тәжірибесі сәтті сыналды, онда оларға баспана және кейіннен жұмысқа орналасу мүмкіндігі беріледі.

Шет елдерде босатылуға дайындалып жатқан сотталушыны арнайы бөлімшелерге немесе мекемелерге жіберу тәжірибесі кеңінен таралды.

Чехияда түзеу мекемелерінде сотталғандарды босатуға дайындау үшін оңалту бөлімшелері бар. Осыған ұқсас тәжірибе Норвегияда қолданылады, онда «өтпелі» түрмелер жұмыс істейді («үйге жарты жолда»), онда қажетті әлеуметтік-құқықтық көмек көрсету үшін әр босатуға дайындалып жатқан адамға бір қызметкер бекітіледі.

Пенитенциардан кейінгі пробация сәтті жүзеге асырылатын шет елдердің озық тәжірибесін қабылдау қажет.

Пенитенциарлық пробацияның тиімділігін арттыру үшін пенитенциарлық пробация сәтті жүзеге асырылатын шет елдердің озық тәжірибесін пайдалану қажет.

Бақылау сұрақтары:

1. Постпенитенциарлық пробацияның түсінігі.
2. Постпенитенциарлық пробация кімдерге қолданылады.
3. Постпенитенциарлық пробацияның қылмыстық құқық бұзушылықтардың алдын алудағы маңыздылығы.
4. Шет елдердің пробациялық қызметінің ерекшеліктері.

4.5 Кәмелетке толмағандарға қатысты пробацияның түсінігі және ерекшеліктері

Халықаралық стандарттар кәмелетке толмаған сотталғандарды олардың құқықтарын қорғауды және қорғауды талап ететін ерекше санат ретінде бөледі. 120 Нью-Йорктегі «Бала құқықтары туралы Конвенцияның» 37-бабында: қатысушы мемлекеттер:

а) 18 жасқа толмаған адамдар жасаған қылмыстар үшін өлім жазасы да, өмір бойына бас бостандығынан айыру да тағайындалмайды;

б) ешбір бала заңсыз немесе ерікті түрде бас бостандығынан айырылған жоқ. Баланы тұтқындау, ұстау немесе түрмеге қамау заңға сәйкес жүзеге асырылады және тек соңғы шара ретінде және мүмкіндігінше қысқа уақыт ішінде қолданылады;

с) бас бостандығынан айырылған әрбір бала өзінің жасындағы адамдардың қажеттіліктерін ескере отырып, адамгершілікпен қарады және оның жеке басының ажырамас қадір-қасиетін құрметтеді;

д) бас бостандығынан айырылған әрбір баланың құқықтық және басқа да тиісті көмекке дереу қол жеткізуге

құқығы, сондай-ақ оны сот алдында немесе басқа құзыретті, тәуелсіз және бейтарап орган алдында бас бостандығынан айырудың заңдылығына дауласу құқығы және олардың кез келген осындай іс жүргізу әрекетіне қатысты кідіріссіз шешім қабылдау құқығы болды [29].

Халықаралық нормаларды іске асыру бойынша кәмелетке толмаған жаста қылмыстық құқық бұзушылық жасаған адамдарға қатысты қазақстандық заңнама көтермелеу сипатындағы арнайы нормаларды қамтиды. Атап айтқанда, «Қазақстан Республикасындағы Бала құқықтары туралы» 2002 жылғы 8 тамыздағы Қазақстан Республикасы Заңының 48-бабы 2-тармағы: «жаза түрін тағайындау кезінде мемлекеттік органдар мен лауазымды адамдар баланың өмір сүру және тәрбиелеу жағдайларын, психикалық даму деңгейін, жеке тұлғаның өзге де ерекшеліктерін, сондай-ақ оған жасы бойынша үлкендердің әсерін ескеруі тиіс» [29]. Осыған ұқсас талаптарды заң шығарушы ҚК 82-бабында белгілеген [8]. Сонымен қатар, жазаны тағайындау кезінде кәмелетке толмаған жас жеңілдететін жағдай ретінде ескеріледі (ҚК 82-бабының 2-бөлігі).

Осылайша, халықаралық және ішкі заңнамаға сәйкес қылмыстық құқық бұзушылық жасаған 14 пен 18 жас аралығындағы адам ерекше мәртебеге ие, халықаралық ұйымдардың және «заңмен қайшылыққа» қарамастан өз мемлекетінің қорғауында болады.

Қылмыстық заңның нормасын бұзған кәмелетке толмағанның жаза тағайындау кезінде мемлекет тарапынан қорғалу және осатылу құқығын мойындай отырып, заң шығарушы кәмелетке толмағандарға тағайындалатын жазалардың түрлерін шектеді, сондай-ақ тәрбиелік ықпал етудің мәжбүрлеу шаралары түріндегі жазаларға балама қарастырды. ҚК-нің 81-бабының 1-бөлігіне сәйкес кәмелетке толмағандарға мынадай жаза түрлері қолданылуы мүмкін:

- 1) белгілі бір қызметпен айналысу құқығынан айыру,
- 2) айыппұл,

- 3) түзеу жұмыстары,
- 4) қоғамдық жұмыстарға тарту,
- 5) бостандықты шектеу,
- 6) бас бостандығынан айыру.

Қылмыстық кодекстің 83-бабына сәйкес қылмыстық теріс қылық немесе ауырлығы аз қылмыс жасаған не ауырлығы орташа қылмысты алғаш рет жасаған кәмелетке толмаған адамды, егер оны түзету қылмыстық жауапкершілікке тартылмай-ақ мүмкін екендігі анықталса, сот қылмыстық жауаптылықтан босатуы мүмкін. Бұл ретте оған тәрбиелік ықпал етудің мәжбүрлеу шаралары қолданылуы мүмкін.

Қылмыстық теріс қылық немесе ауырлығы аз немесе орташа қылмыс жасағаны үшін алғаш рет сотталған кәмелетке толмаған адамды, егер оны түзетуге тәрбиелік ықпал етудің мәжбүрлеу шараларын қолдану арқылы қол жеткізуге болады деп танылса, сот жазадан босатуы мүмкін.

Қылмыстық Кодекстің 84-бабына сәйкес сот кәмелетке толмағандарға қылмыстық құқық бұзушылық жасаған жағдайда жазаның орнына тәрбиелік ықпал етудің мынадай шараларын тағайындауы мүмкін:

- 1) ескерту;
- 2) ата-аналардың немесе оларды алмастыратын адамдардың не мамандандырылған мемлекеттік органның қадағалауына беру;
- 3) келтірілген зиянды түзету міндетін жүктеу;
- 4) бос уақытын шектеу және кәмелетке толмағанның мінез-құлқына ерекше талаптар белгілеу;
- 5) ерекше режимде ұстайтын білім беру ұйымына орналастыру;
- 6) жәбірленушіден кешірім сұрау міндеттемесін жүктеу;
- 7) пробациялық бақылауды белгілеу.

Сонымен қатар, 2007 жылы «Қазақстандағы ювеналды әділет» халықаралық жобасы аясында еліміздегі посткеңестік

кеңістікте алғаш рет ювеналды соттар құрылды, олардың негізгі мақсаты – кәмелетке толмағандардың құқықтарын қорғау. ҚІЖК-нің 307-бабында [30] қылмыстық істердің санаты көрсетілген, кәмелетке толмағандардың істері жөніндегі мамандандырылған ауданаралық соттарға сотталған.

Қолданыстағы ҚАК, сондай-ақ «пробация туралы» ҚР Заңының 19 және 20-баптарында кәмелетке толмағандарға қатысты пробациялық бақылауды жүзеге асыру ерекшеліктері көзделген.

Кәмелетке толмағанға қатысты Пробация: оның жеке және жас ерекшеліктерін ескере отырып; отбасын тарта отырып; қорғаншылық немесе қамқоршылық жөніндегі функцияларды жүзеге асыратын органдармен және бала құқықтарын қорғау жөніндегі функцияларды жүзеге асыратын ұйымдармен өзара іс-қимыл жасау кезінде; кәмелетке толмағанға әлеуметтік-құқықтық көмек көрсету мәселелері бойынша азаматтармен, қоғамдық бірлестіктермен және өзге де заңды тұлғалармен өзара іс-қимыл жасау кезінде жүзеге асырылады (ҚР «Пробация туралы» Заңының 18-бабы).

Кәмелетке толмағандарға қатысты пробациялық бақылауды жүзеге асыратын субъектілердің өкілеттіктері ҚСК-нің 20-бабына және «пробация туралы» ҚР Заңының 19-бабының 2) – тармағына сәйкес бөлінеді. Осылайша, пробация қызметі кәмелетке толмаған адамға қатысты пробациялық бақылауды жүзеге асырады:

1) бас бостандығын шектеу түріндегі жазаға сотталған;

2) сотталған адам шартты түрде.

Полиция кәмелетке толмаған адамға қатысты пробациялық бақылауды жүзеге асырады:

1) бас бостандығынан айыру түріндегі жазаны өтеуден шартты түрде мерзімінен бұрын босатылған;

2) сот оған қатысты ҚАК 84-бабы 1-бөлігінің
4) тармақшасында белгіленген тәрбиелік ықпал етудің
мәжбүрлеу шарасын тағайындаған (бос уақытын шектеу
және кәмелетке толмағанның мінез-құлқына ерекше талаптар
белгілеу).

Бас бостандығын шектеу түріндегі жазаға сотталған
кәмелетке толмағандарға және шартты түрде сотталғандарға
қатысты пробациялық бақылауды жүзеге асыру тәртібі
«Пробация туралы» Заңның 18-бабының ережелерін ескере
отырып, тиісінше ҚАК-тің 69 және 174-баптарының
талаптарын ескере отырып іске асырылады.

Бас бостандығын шектеу түріндегі жазаға сотталған да,
шартты түрде сотталған да кәмелетке толмаған адамға
қатысты пробациялық бақылауды жүзеге асыру пробацияның
үкімдік түрі болып табылатынын атап өту қажет («Пробация
туралы» ҚР Заңының 15-бабы). Пробацияның бұл түрі оның
екі түрінде жүзеге асырылады және кәмелетке толмағанды
есепке қоюдан ғана емес, сонымен бірге сотталған адамға
барлық мүмкін әлеуметтік-құқықтық көмек көрсетуден
тұрады. Біздің ойымызша, бұл көмектің көлемін анықтау
пробация қызметінің бірінші кезектегі міндеті болып
табылады. Сотталған жасөспірімнің бірінші кезектегі
проблемаларын дұрыс анықтау (білім алу, емдеу, отбасылық-
тұрмыстық мәселелер), содан кейін оларды шешуге кезең-
кезеңімен жәрдемдесу пробация мерзімінен сәтті өтудің,
сондай-ақ кәмелетке толмаған тарапынан қайталанған
көріністерді азайтудың кепілі болып табылады.

Заң шығарушы өздеріне қатысты пробациялық бақылау
жүзеге асырылатын кәмелетке толмағандардың санаттарын
көздей отырып, олардың бірі бас бостандығынан айыру
түріндегі жазасын өтеуден шартты түрде мерзімінен бұрын
босатылған кәмелетке толмағандар екенін анықтады. Алайда,
өнерге жүгіну. ҚК 86 («кәмелетке толмағандарды жазасын
өтеуден шартты түрде мерзімінен бұрын босату»), кәмелетке
толмаған жаста қылмыс жасағаны үшін бас бостандығынан

айыруға, бас бостандығын шектеуге немесе түзеу жұмыстарына сотталғандар, оларда жазаны өтеудің немесе орындаудың белгіленген тәртібін қасақана бұзушылықтар болмаған жағдайда, іс жүзінде өтегеннен немесе орындағаннан кейін шартты түрде мерзімінен бұрын босатылуға жататынын атап өткен жөн:

1) ауырлығы аз немесе орташа қылмыс жасағаны үшін сот тағайындаған жаза мерзімінің немесе мөлшерінің кемінде төрттен бір бөлігі; 2) ауыр қылмыс жасағаны үшін сот тағайындаған жаза мерзімінің немесе мөлшерінің кемінде үштен бірі;

3) адам өміріне қол сұғушылықпен ұштаспайтын аса ауыр қылмыс жасағаны үшін сот тағайындаған жаза мерзімінің кемінде жартысы;

4) адам өміріне қол сұғумен ұштасқан аса ауыр қылмыс жасағаны үшін сот тағайындаған жаза мерзімінің кемінде үштен екісі.

Бұдан әрі, осы баптың екінші бөлігінде: «пробациялық бақылау мерзімі ішінде шартты түрде мерзімінен бұрын босатылған адам абайсызда қылмыс, қасақана қылмыстық теріс қылық немесе ауырлығы шамалы қасақана қылмыс жасаған жағдайларда шартты түрде мерзімінен бұрын босатуды жою немесе сақтау туралы мәселені сот жаңа қылмыс үшін жаза тағайындау кезінде шешеді» делінген.

Осылайша, ҚК-нің 86-бабының 2-бөлігіне сәйкес кәмелетке толмаған жаста қылмыстық құқық бұзушылық жасаған барлық шартты түрде мерзімінен бұрын бас бостандығынан айыру, бас бостандығын шектеу немесе түзеу жұмыстары түріндегі жазадан босатылған адамдар пробациялық бақылауға қойылуға жатады.

Алайда, ҚАК 20-бабының 1-бөлігі, сондай-ақ пп. «Пробация туралы» ҚР Заңының 19-бабы 2-тармағының 1) тармақшасында пробациялық бақылау «шартты түрде сотталған, бас бостандығын шектеу түріндегі жазаға сотталған, бас бостандығынан айыру түріндегі жазаны

өтеуден шартты түрде мерзімінен бұрын босатылған кәмелетке толмағандарға және сот белгілеген тәрбиелік ықпал етудің мәжбүрлеу шарасын тағайындаған кәмелетке толмағандарға қатысты жүзеге асырылады» деп көзделеді ҚАК 84-бабы бірінші бөлігінің 4) тармағымен».

Полиция органдары сот қылмыстық Кодекстің 84-бабы 1-бөлігінің 4) тармақшасында және ҚК-да белгіленген тәрбиелік ықпал етудің мәжбүрлеу шарасын тағайындаған кәмелетке толмағандарға қатысты пробациялық бақылауды жүзеге асырады. «Пробация туралы» ҚР Заңының 19-бабы 2-тармағының 2) тармақшасы, атап айтқанда, бос уақытты шектеу және кәмелетке толмағанның мінез-құлқына ерекше талаптар белгілеу. Бұл жағдайда пробациялық бақылау тек қылмыстық жазаның нақты шарасын ғана емес, сонымен бірге біздің ойымызша жазаға гуманистік балама болып табылатын тәрбиелік ықпал етудің мәжбүрлеу шараларының бірін де қамтиды (мүмкін, соттың пікірінше, жағдайларда).

ҚК 85-бабының 4-бөлігіне сәйкес «кәмелетке толмағанның бос уақытын шектеу және мінез-құлқына ерекше талаптар белгілеу белгілі бір орындарға баруға, бос уақыттың белгілі бір нысандарын, оның ішінде механикалық көлік құралын басқаруға байланысты нысандарды пайдалануға тыйым салуды, тәуліктің белгілі бір уақытынан кейін үйден тыс жерде болуды шектеуді, мамандандырылған мемлекеттік органның рұқсатынсыз басқа жерлерге шығуды көздеуі мүмкін. Кәмелетке толмаған адамға білім беру мекемесіне оралу, оқуын жалғастыру немесе аяқтау не мамандандырылған мемлекеттік органның көмегімен жұмысқа орналасу талап етілуі мүмкін». Бұл ретте көрсетілген тізбе толық болып табылмайды [30].

Айта кету керек, ҚК 84-бабының 1-бөлігінің 7) тармақшасында пробациялық бақылауды белгілеу сияқты тәрбиелік ықпал етудің мәжбүрлеу шаралары қарастырылған. Қылмыстық Кодекстің 80-бабына сәйкес тәрбиелік ықпал етудің мәжбүрлеу шараларының бұл түрі қылмыстық құқық

бұзушылық жасалған кезде он төрт жасқа толған, бірақ он сегіз жасқа толмаған адамдарға жазалаудың баламасы ретінде қолданылуы мүмкін.

Кәмелетке толмаған сотталғандарды оналту неғұрлым мұқият әлеуметтік-психологиялық сүйемелдеуді және кәмелетке толмағанның отбасында тұру жағдайларын тексеруді, оның бейімделу мүмкіндігін бағалауды, оның ішінде оның отбасылық жағдайына байланысты бақылауды талап етеді.

«Заңмен қактығысқан» кәмелетке толмаған бала «әсіресе қылмыстық жазаны өтеу процесінде де, босатылғаннан кейін де көмекке, атап айтқанда кешенді сүйемелдеу мен қолдауға мұқтаж» [30 696.].

Тек әлеуметтік-құқықтық көмек нысанында жүзеге асырылатын «Пробация туралы» ҚР Заңының 13-бабының 1) тармақшасына сәйкес сотқа дейінгі пробация объектілердің жеткілікті тар шеңберіне қолданылады, олардың біріне заң шығарушы қылмыстық құқық бұзушылық жасады деп күдіктелген не айыпталушы кәмелетке толмағандарды жатқызған. Пробацияның бұл түрі өтініш берген сәттен бастап жоғарыда аталған адамдардың жазбаша өтініші бойынша қолданылады.

Сот қылмыстық Кодекстің 84-бабына сәйкес, кәмелетке толмағандар қылмыстық құқық бұзушылық жасаған жағдайда, жазаның орнына пробациялық бақылау түрінде тәрбиелік ықпал етудің мәжбүрлеу шарасы белгіленуі мүмкін.

Бұл ретте, ҚК-нің 19-бабында сот қылмыстық Кодекстің 84-бабының 1-тармағының 7) тармақшасында белгіленген тәрбиелік ықпал етудің мәжбүрлеу шарасын тағайындаған кәмелетке толмағанға қатысты пробациялық бақылауды кім жүзеге асыратыны көрсетілмеген.

Жалпы, Қазақстан Республикасының пробация туралы заңнамасы пробация заңнамасының қолданылу аясына түскен кәмелетке толмағанның ерекше мәртебесін атап өтіп,

бұл ретте жасөспірімдерге қатысты пробацияны жүзеге асыруды оның жекелеген түріне бөлмейді.

Бақылау сұрақтары:

1. Кәмелетке толмағандарға қатысты пробацияның түсінігі және ерекшеліктері.
2. Кәмелетке толмағандарға қатысты қолданылатын жазалардың түрлері.
3. Кәмелетке толмағандарға қатысты қолданылатын пробацияның ерекшеліктері.
4. Кәмелетке толмағандарға қатысты пробацияны қолдануда шектеулердің түрлері.

Қорытынды

Біздің еліміздің заңнамасында бар пробация институты қысқа уақыт ішінде өзінің тиімділігін көрсетті. Бірақ бұл институттың тиімді болуы үшін көп нәрсе істеу керек. Осы жұмыс шеңберіндегі пробация мәселелерін зерттеу бізге келесі тұжырымдарды тұжырымдауға мүмкіндік берді:

Пробация-бұл мемлекет қылмыскерді жазаламау, оны адамгершілікпен түзету, қоғам мен мемлекет алдында оңалтуға көмектесу, құқық бұзушылықты қайталамау және қоғамның толыққанды мүшесіне оралу мақсатында компаға келудің бір түрі. Пробация институты қылмыстық-құқықтық, қылмыстық іс жүргізу және пенитенциарлық белгілері бар, факультативті және шартты сипатқа ие дербес салааралық құқық институты болып табылады.

Сотқа дейінгі пробация күдіктіге, айыпталушыға олардың мінез-құлқын түзетуге бағытталған әлеуметтік-құқықтық көмек көрсету жөніндегі қызмет және шаралар жиынтығы ретінде сот әділ жаза тағайындау және күдікті мен айыпталушының жаңа қылмыстық құқық бұзушылық жасауының алдын алу үшін маңызды рөл атқарады.

Пенитенциарлық пробацияның жетістіктері бас бостандығынан айыру орындарынан босатылған адамдарға әлеуметтік-құқықтық көмек көрсетуге байланысты. «Бас бостандығынан айыру орындарынан босатылған барлық адамдарға әлеуметтік көмек қажет, олар босатылғаннан кейін бірінші рет бостандықтағы өмір сүру жағдайларына бейімделуі керек, тұру және жұмыс іздеу үшін қаражат қажет». Осы азаматтардың еңбек және тұрмыстық орналасу проблемаларын шешу жергілікті атқарушы органдардың қарауында болуы тиіс қылмыстық жазаларын өтеген адамдарды әлеуметтік бейімдеу және оңалту орталықтарына жүктелген.

Пенитенциарлық пробацияның тиімділігін арттыру үшін пенитенциарлық пробация сәтті жүзеге асырылатын шет елдердің озық тәжірибесін пайдалану қажет.

Сот қылмыстық Кодекстің 84-бабына сәйкес, кәмелетке толмағандар қылмыстық құқық бұзушылық жасаған жағдайда, жазаның орнына пробациялық бақылау түрінде тәрбиелік Ықпал етудің мәжбүрлеу шарасы белгіленуі мүмкін.

Әлемдік қоғамдастықтың басқа мемлекеттерінің пробация заңнамасын зерттеу жекелеген елдердің озық тәжірибесін алу үшін қажет.

Қазақстан Республикасында пробация тұжырымдамасы бастапқы кезеңде алыс және жақын шетелдердің көптеген мемлекеттерінің прогрессивті тәжірибесін ескере отырып әзірленді, олардың бірі Молдова Республикасы болып табылады. Сондықтан Қазақстанда қарыз алу және тарату мақсатында шет елдердің оң тәжірибесі қызығушылық тудырады. Атап айтқанда, пробация қолданылатын адамға жүктеме бөлігіндегі тәжірибені, жәбірленушіге келтірілген залалды өтеу жөніндегі міндеттерді ескеру қажет.

ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ

1. «Пробация туралы» қазақстан Республикасының заңы 2016 жылғы 30 желтоқсандағы №38-VI ҚРЗ/
<https://adilet.zan.kz/kaz/docs/Z1600000038>

2. Қазақстан Республикасының 2010 жылдан 2020 жылға дейінгі кезеңге арналған құқықтық саясатының тұжырымдамасы (16.01.2014 ж.өзгерістер мен толықтырулармен). Утв. Қазақстан Республикасы Президентінің 2009 жылғы 24 тамыздағы №858 Жарлығымен // Қазақстан Республикасының ПҰАЖ-ы. 2009. №35. 331-бап

3. Қазақстан Республикасының Құқық қорғау жүйесін одан әрі жаңғыртудың 2014-2020 жылдарға арналған мемлекеттік бағдарламасын іске асыру жөніндегі іс-шаралар жоспарын бекіту туралы: Қазақстан Республикасы Үкіметінің 2014.

4. Ұлт жоспары-100 қадам Баршаға арналған қазіргі мемлекет / / Казахстанская правда 20 мамыр 2015ж. URL: [http://www.kazpravda.kz/news/politi-ka/infografika-әлеуметтік-экономикалық құбылыстар мен процестер](http://www.kazpravda.kz/news/politi-ka/infografika-әлеуметтік-экономикалық_құбылыстар_мен_процестер). URL: <http://prisonforum.kz/index>

5. Қазақстан Республикасындағы сот және құқықтық реформаны қолдау. Үшінші аралық есеп қосымшасы-қылмыстық шешімдердің орындалуын жалпы бағалау туралы есеп. «Қылмыстық шешімдер мен пробация қызметін заманауи орындаудың үздік құқықтық Еуропалық тәжірибесі». Б.66.

6. Соңғы 10 жылдағы Қазақстанның «түрме тұрғындарының» азаю мәселелері мен саны: оның ауытқу динамикасы мен себептері. – Астана: «Media» ЖШС project.kz.

7. Қазақстан Республикасының Қылмыстық-атқару кодексі 2014 жылғы 5 шілдедегі №234-V ҚРЗ. [Электронды ресурc]. URL:<https://adilet.zan.kz/kaz/docs/K1400000234#z174>

8. Қазақстан Республикасының Қылмыстық кодексі 2014 жылғы 3 шілдедегі №226-V ҚРЗ / https://adilet.zan.kz/kaz/docs/K1400000226/k14226_.htm

9. Ривз Х. Великобритания: забота о пострадавших // Преступление и наказание, 1993. – No4/5. – С. 45-50.

10. Фредерик А. Британский опыт наказания пробацией // Ведомости уголовно- исполнительской системы. – 2013. – No 10. – С. 28-29.

11. Тыныбеков Н.Т. Регулирование института пробации в законодательстве зарубежных стран // Наука, новые технологии и инновации Кыргызстана, No7, – 2019. – С. 132–135. 4. Понятие пробации в уголовном праве современных зарубежных стран URL: <https://infopedia.su/17x305e.html> (Дата обращения: 19 ноября 2018г.).

12. Шнарбаев Б.К., Мизанбаев А.Е. Пробация в Казахстане: исполнение наказания и осуществление пробационного контроля (теоретические и практические аспекты). Костанай; Костанайский филиал ФГБОУ ВПО «Челябинский государственный университет», 2016. – 136 б.

13. Гета М.Р. Концептуальная организационно- правовая модель пробации в Республике

14. Казахстан // Ежегодник Центра исследований правовой политики. – Варшава, 2011. – С. 98-99.

15. Attorney general's survey of realease procedures. Vol. II, Probation. Washington, 1939.

16. https://adilet.zan.kz/rus/docs/Z1600000038/z38_1.htm (дата обращения: 20.03.2024)

17. Рахимбердин К.Х. Гражданское общество Казахстана и его роль в гуманизации уголовной политики. – Уст.

18. Амуртаева Д.Т. // Қоғамдық жұмыстар түрінде жазасын өтеп жатқан адамдарға пробациялық бақылауды жүзеге асырудың кейбір мәселелері // құқық қорғау органдары Академиясының Хабаршысы. 2019. No1(11). 17-22 бет.

19. Акқұлев А.Ш. // Пробацияның жекелеген мәселелері. URL: <https://www.zakon.kz/4598354> – otdelnye-voprosy-probicii-akkulev-a.sh.html (өтініш берген күні: 20.10.2019)

20. Хармаев Ю.В. О проблемах введения в Российской Федерации службы пробации // Вестник БГУ. 2013. No2. – С. 187-189.

21. Жолдаскалиев С.М. Критерии эффективности пробационной деятельности уголовно- исполнительской системы органов внутренних дел Республики Казахстан: постановка отдельных методологических аспектов // Труды Академии управления МВД России. 2018. No3 (47). – С. 148-152.

22. Шнарбаев Б.К. Становление пробации в Казахстане в рамках международных стандартов // Социально-экономические явления и процессы. 2017. No3. – С. 272-277.

23. Уткин В.А. Европейские правила о пробации и проблемы их реализации // Вестник Томского государственного университета. Право. 2012. No1 (3). – С. 45-50.

24. Бабина С.А. Особенности применения условного осуждения в зарубежных странах (на примере США) // Бизнес в законе. 2010. No4. – С. 66-68.

25. Садыков А.У. Перспективы института пробации в современной России // Общество и право. 2011. No3 (35). – С. 214-222

26. Инчаков И.М. Зарубежная криминология. – М., 1997 – С. 383

27. Саламатов Е.А. Проблемы казахстанской пробации. [Электронды ресурс]. URL: <https://www.zakon.kz/stati/4838204-problemy-kazakhstanskoy-probicii.html>

28. Перинская Н. А. Ресоциализация // Знание. Понимание. Умение. – 2005. – №4. – С. 161-162

29. Клейменова Е.Г. Тюремная субкультура как особый вид социального взаимодействия // Вестник Удмуртского Университета. - Выпуск 4. – 2012. – С. 32-41.

30. Токубаев З.С. Правовое положение осужденных к лишению свободы по законодательству Республики Казахстан: Автореф. дис. ...докт. юрид. наук. – Караганда, 2009. – С. 31.

31. Аюбаев М.А. Пенитенциарная профилактика преступлений в Республике Казахстан (теория и прикладные проблемы): Автореф. дис. ... докт. юрид. наук. – Бишкек, 2019. – С. 30.

32. Приказ Министра внутренних дел Республики Казахстан от 18 августа 2014 года №517 «Правила взаимодействия служб пробации и подразделений полиции по контролю за поведением лиц, состоящих на учетах служб пробации, утвержденные». // [Электронный ресурс]. – Режим доступа: adilet.zan.kz/rus/

33. Конвенция о правах ребенка, Нью-Йорк, 20 ноября 1989г., ратифицирована Постановлением Верховного Совета Республики Казахстан от 8 июня 1994г. №77// [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://online.zakon.kz/>

34. Сергеев Д.Н. Нужен ли закон о пробации? // Юридическая наука и правоохранительная практика. 2013. №3 (25).

МАЗМҰНЫ

Кіріспе	3
1 тарау Қазақстандағы пробацияның түсінігі және мәні тарихи және қазіргі жағдайы	
1.1 Қазақстан Республикасында пробацияның қалыптасуы	7
1.2. Пробацияны қолдану кезінде сот ескертетін мән-жайлар	20
1.3. Пробация қызметінің қызметі	30
2 тарау Қазақстандағы пробация тарихы	
2.1. Пробацияның заңнамалық базасы мен құрылымы	36
2.2. Ағымдағы мәселелер мен қоңырауларды талдау	43
3 тарау. Халықаралық тәжірибені салыстырмалы талдау	
3.1. Әр түрлі елдерде (АҚШ, Ұлыбритания, Германия)	54
3.2. Табысты тәжірибелер мен тәсілдер	73
3.3. Халықаралық тәжірибені қазақстандық жағдайларға бейімдеу бойынша ұсынымдар	88
4 тарау. Қазақстан Республикасының заңнамасы бойынша пробация түсінігі, түрлері және олардың ерекшелігі	

4.1 Сотқа дейінгі пробацияның түсінігі және оның маңыздылығы	94
4.2. Үкімдік пробацияның түсінігі және ерекшелігі	102
4.3 Қазақстан Республикасының заңнамасында пенитенциарлық пробацияның түсінігі. Мазмұны және ерекшеліктері	105
4.4 Қазақстан Республикасының заңнамасында постпенитенциарлық пробацияның түсінігі және ерекшелігі	112
4.5 Кәмелетке толмағандарға қатысты пробацияның түсінігі және ерекшеліктері	117
Қорытынды	126
Әдебиеттер тізімі	128

Беттеу:
Туренова Б.Ю.

Қазақстан Республикасы ПМ
М. Есболатов атындағы Алматы академиясы
ғылыми-зерттеу және редакциялық-баспа жұмыстарын ұйымдастыру
бөлімі
050060, Алматы қ., Өтепов көш., 29

Басуға 6 қараша 2024 ж. жіберілді.
Пішімі 60×84¹/₈. №1 баспаханалық қағаз.
Ризографтық басылыс. Есептік баспа табағы 5.4.
Таралымы 100.